

Thema

Vrijheid en zelfstandigheid

Rutger Claassen: „Ik zie niet waarom een christen niet achter het ideaal van de democratische rechtsstaat zou kunnen staan.”

Luitenant-generaal b.d. Ton van Osch: „De echte ontwrichting van de samenleving ontstaat pas wanneer de bestuurlijke maatregelen erger worden dan de kwaal.”

Zicht

- Zicht, 41e jaargang (2015) nr. 1
- ISSN 0167-2150
- Het tijdschrift *Zicht* is een uitgave van de Guido de Brès-Stichting, het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- *Zicht* stelt zich ten doel de bevordering van een wetenschappelijk verantwoorde bezinning op actuele politieke en maatschappelijke ontwikkelingen, in het licht van de bijbelse grondslagen en reformatorische levensbeschouwing. Het tijdschrift is opiniërend en thematisch van karakter.

Redactie

- Mr. C.A. Everse
- Dr. ir. H. Kievit
- Ir. J. Maljaars
- Dhr. B. Provoost MSc
- Drs. J.A. Schippers (secretaris en eindredacteur)
- Dr. K. van der Zwaag (voorzitter)

Adviesraad

- Ing. J.J. van Burg MSc
- Mw. E. van Doorn MA
- Mw. R.A. Heijboer
- Drs. A.I. Hoogeveen
- Dhr. J.M. ten Hove MA
- Prof. dr. J.J. Polder
- Drs. J.D. Veldman
- Drs. P.J. Verheij RA

Redactieadres

- Wetenschappelijk Instituut voor de SGP
t.a.v. drs. J.A. Schippers
Dinkel 7, 3068 HB Rotterdam
Telefoon 010-7200785
E-mail: wi@sgp.nl
Internet: www.wi.sgp.nl

Bestuur Guido de Brès-Stichting

- Prof. dr. H. van den Belt
- Dr. R. Bisschop
- Dr. ir. J.S. van den Brink (secretaris)
- Dr. A. Goudriaan
- Mr. A. Klaassen (voorzitter)
- Dr. J.J. Meeuse
- Mw. dr. M. Verduijn
- Prof. dr. ir. W. de Vries
- Dhr. J.J. Zoeteman RA (penningmeester)

Bijdragen en auteursrechten

- Lezersbijdragen zijn van harte welkom. Graag vooraf auteursrichtlijnen en informatie over het redactiebeleid opvragen via het redactieadres.
- De auteursrechten voor de bijdragen in dit tijdschrift berusten bij de uitgeefster. Auteurs schrijven op persoonlijke titel.
- Aanbevolen citeerwijze: *Zicht*, 2015-1, p. 1

Recensies

- Boeken ter recensie zenden aan het bovengenoemde redactieadres.
- Ter recensie aangeboden boeken worden niet getourneerd.

Abonnementenadministratie

- Wetenschappelijk Instituut voor de SGP
t.a.v. Simone Paul-Cammeraat
Dinkel 7
3068 HB Rotterdam
telefoon 010-7200785
E-mail: wi@sgp.nl
- IBAN: NL93 INGB 0000 526 317 t.n.v. administratie
Zicht te Rotterdam

Abonnementen

- De prijs voor een jaarabonnement bedraagt € 21,50 (vier nummers); studenten/SGP-j leden € 12,50. Een proefabonnement (vier nummers) kost € 15,00. De prijs van een los nummer is € 8,50 (incl. verzendkosten).
- Guido-donateurs zijn automatisch abonnee van *Zicht*. De minimumdonatie bedraagt € 50,00 per jaar; studenten/SGP-j-leden € 25,00. Naast het tijdschrift *Zicht* ontvangen donateurs alle overige publicaties van het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- Een abonnement kan elk kwartaal ingaan. Abonnementen en donateurschappen worden jaarlijks automatisch verlengd, tenzij voor 1 december een schriftelijk bericht van opzegging bij de administratie is ontvangen.

Advertenties

- Hoornbeeck-college, afd. secretary support
e-mail: adverterenzicht@sgp.nl
Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar.

Vormgeving en druk

- Grafisch centrum De Toren BV te Nijkerk

Vrijheid en zelfstandigheid

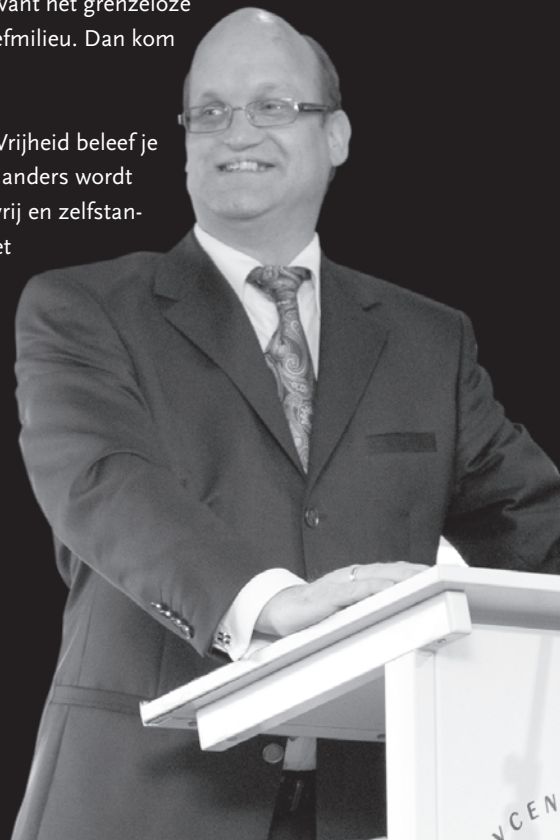
Uit onze geschiedenis weten we dat vrijheid niet vanzelfsprekend is. Dit jaar, 70 jaar na de bevrijding, staan we daar bijzonder bij stil. We denken terug aan de bange periode 1940-45, toen veel Nederlanders het leven lieten omdat ze Joods waren, omdat ze zich verzetten tegen het nationaal-socialisme of om andere, willekeurige redenen. Ook hebben vele (jonge) soldaten hun leven gegeven in de strijd tegen de Duitse legers. Voor onze vrijheid. Deze opoffering herdenken we met eerbied en dankbaarheid.

Een mens wil vrij zijn van onderdrukking. Waarom? Om zelfstandig mens te kunnen zijn, om met een vrij geweten te leven. Dat is ieders goed recht. In een dictatuur gaat dat niet. Blinde gehoorzaamheid wordt gevorderd. Dat vernietigt de zelfstandigheid van ieder mens. Gehoorzaamheid wordt ingeruild voor kadaverdiscipline. *Befehl ist Befehl*. Zelfstandig nadenken en laten merken dat je dat doet, is uiterst gevaarlijk. In zo'n verstikkend klimaat kom je als mens niet tot je recht.

Vandaar het verlangen om vrij te zijn. Maar ook daarin kunnen mensen doorslaan. Ze willen absoluut vrij zijn. Zelfstandig, zonder enige inperking van hun individuele vrijheid. Niemand moet en mag voor mij beslissen, ik wil dat helemaal zelf doen, zonder mij van iemand iets aan te trekken. Wie zo denkt en leeft, raakt van de regen in de drup. Want het grenzeloze vormt voor mensen geen geschikt leefmilieu. Dan kom je als mens evenmin tot je recht.

Het geheim van vrijheid is de liefde. Vrijheid beleef je als mens in verbinding met anderen, anders wordt vrijheid een eenzaam avontuur. Een vrij en zelfstandig christenmens laat zijn vrijheid niet *inperken*, maar *invullen* door de liefde tot God en zijn naaste. Je bent vrij om anderen te dienen, om het goede te doen. Zo ben je tot de hoogste vrijheid geroepen.

Drs. J.A. Schippers, eindredacteur

‘Bij Hem is veel verlossing.’
Psalm 130:7b

Ds. J.J. van Ekeveld, predikant van de Gereformeerde Gemeente te Zeist

De ware vrijheid

Psalm 130 is een boetepsalm, een psalm uit de diepte. Het is de psalm van iemand - wie hij geweest is weten we niet - die hunkert naar God, die hoopt op God en Zijn Woord. Hij voelt zich een gevangene, een *gebondene*. Maar in de diepte van zijn zonde en verloren leven kan hij de Heere, de Verbondsgod, niet loslaten. Hij denkt groot en goed van God. Een God, bij Wie vergeving is, maar ook een God, bij Wie veel verlossing is. Daar klemt hij zich in zijn nood, vanuit de diepte, aan vast.

Ja, er is verwachting in zijn hart. Verwachten, dat is een levend uitzien, maar ook een hopen dat de Heere komen zal. “Ik verwacht de HEERE; mijn ziel verwacht, en ik hoop op Zijn Woord.” Wat denkt u, zouden zulke uitzierende zondaren door de Heere beschaamd worden? Nee, dat is onmogelijk, want bij Hem is veel verlossing.

Als we over deze woorden nadenken, dan moeten we bedenken dat zij vol zijn van Christus. We zijn hier nog in het Oude Testa-

ment. Maar ook toen was Christus er. Hij was er in de priesterdienst, in de offers die gebracht werden, in het bloed van de offerdiënen. Heel de Oudtestamentische eredienst sprak van Christus, in het bijzonder van de lijdende Christus. De vromen van de oude dag hebben op Christus gehoopt, Die zij mochten ontmoeten in de schaduwen van Zijn komst. Dat klinkt ook door in de woorden van deze tekst: “Bij Hem is veel verlossing.”

Verlossing uit liefde

Voor verlossing staat er in het Hebreeuws een woord, dat de betekenis heeft van vrijkopen. Dat heeft alles te maken met *vrijheid*. Zo werden slaven vrijgekocht en in vrijheid gesteld. Dan moest er natuurlijk een prijs worden betaald. Welnu, Christus koopt zondaren vrij door de prijs van Zijn bloed. Wat heeft het Hem veel gekost. Hij, de eeuwige God Zelf, werd een Gebondene. Hij is afgedaald in een diepte, oneindig veel dieper dan die waarover Psalm 130 spreekt. Hij is gekomen in de diepte van de toorn van God, die brandde in Zijn ziel. De toorn, die Zijn kinderen verdienden, wilde Hij op Zich nemen. Hij stond in hun plaats in Gods heilig gericht. Hij is gekomen in de diepte van het lijden, toen de geselslagen Zijn rug troffen, toen de spijkers werden geslagen door Zijn handen en voeten. Hij is gekomen in de diepte van de dood en van de hel toen Hij door de Vader werd behandeld als was Hij de grootste misdadiger. Hij is vooral gekomen in de diepte van de Godverlatenheid op Golgotha. Wat heeft het Hem veel gekost. We mogen wel bidden: “Leer ons Uw lijden recht betrachten, want in deze zee verzinken mijn gedachten.” Zie in Zijn lijdensdiepte het heilige recht van God. “Eer de Heere de zonde ongestraft liet, heeft Hij die

gestraft aan Zijn eigen Zoon.” Zie in Zijn lijdensdiepte ook Gods onuitsprekelijke zondaarsliefde. Het was liefde, die Jezus gaf in de diepte van lijden en dood. Het was liefde waardoor Hij Zichzelf gaf, niet voor vrienden maar voor vijanden. Is die liefde van God in Christus voor u al een wonder geworden?

Verlossing in en door Christus

Omdat Christus die diepte is ingegaan kan er in deze tekst staan dat er bij de Heere veel verlossing is. *Omdat Christus een Gebondene werd, is er in en door Hem vrijheid.* Dat was al onder het Oude Testament zo. Ook toen is de kerk door Christus zalig geworden. Maar nu, in

Christus koopt zondaren vrij door de prijs van Zijn bloed.

het Nieuwe Testament is het volle licht opgegaan. Bij Nieuwtestamentisch licht op dit woord mogen we zeggen dat er in Christus veel verlossing is. Zoveel, dat het kan voor de grootste zondaar. Denk toch niet klein van de verlossing in Hem. Die verlossing is groot, die is veel, die is algenoegzaam.

In Hem is verlossing van de *zonde*.

Hoeveel u ook gezondigd hebt, hoezeer uw leven u ook aanklaagt, maar in Zijn bloed is veel verlossing. Het reinigt immers van alle zonden. Voelt u zich een gebondene en gevangene door de macht van de zonde? Wanhoopt maar aan uzelf, maar niet aan Hem, want bij Hem is veel verlossing.

In Hem is verlossing van de *straf*.

Door de zonde hebben we ons de eeuwige

MAF
www.maf.nl

MAF vliegt voor
Gezondheidszorg in arme landen

**Geef uit dankbaarheid!
Red een mensenleven!**

- € 15,-** Elke vijf minuten stijgt ergens ter wereld een MAF vliegtuig op. Voor 15 euro kan MAF 3 minuten vliegen.
- € 35,-** Dokter Foster wil twee klinieken per dag bereiken met het MAF vliegtuig. Voor 35 euro kan dokter Foster 35 kilo medicijnen meenemen.
- € 150,-** Voor behandeling in het ziekenhuis zijn mensen in bergdorpen afhankelijk van MAF. Voor 150 euro vliegt MAF 1 patiënt naar het ziekenhuis.

www.maf.nl/geef

Onze nieuwste publicatie
te verkrijgen via:
www.sgp.nl/webshop
of te bestellen via
010-7200785

€ 9,95
(exclusief verzendkosten)

**VOOR EEN GOED BOEK
NIET LANG OP ZOEK!**

Boekhandel R. van der Meijden
Nedereindsestraat 7 – 4041 XE Kesteren
Tel. 0488-482226 (Bgg. 0488-482134)
Email: info@vdmijden-boekhandel.nl

Maandags gesloten

**Ambities? Belemmeringen?
Groei!**

Wat klinkt het mooi. Ambities hebben. Verder willen komen, groter willen worden. We ontmoeten dagelijks ondernemende mensen en organisaties die we daarbij helpen.

Maar misschien hoort u bij de mensen die niet zo van de ambities zijn en hebt u maar één wens. Lekker in uw vel zitten. Dat groeien komt later wel - denkt u. U hebt genoeg aan uw hoofd. Misschien persoonlijk, misschien zakelijk.

De een heeft ambities, de ander problemen. De een ziet kansen, de ander voelt belemmeringen. Bent u de een of de ander? In beide gevallen hebt u een goede reden om kennis te maken met Bunt Management en Bunt Persoonlijke Ontwikkeling.

Wilt u ook stappen zetten op weg naar groei?
Ga naar www.buntgroep.nl
of bel 0318-830226.

Bunt
groei van mens en organisatie

Bunt Groep is een onafhankelijk adviesbureau, gespecialiseerd in trainingen, coaching, organisatie- en managementadvies en psychosociale hulpverlening. Wij helpen organisaties en mensen zich te ontwikkelen.

Bunt Groep - Galileilaan 23d - 6716 BP Ede - T 0318-830226 - E info@buntgroep.nl

straf waardig gemaakt. Hebt u die straf verdiend? Leerde u het voor de Heere erkennen, dat “Zijn doen rein is en Zijn vonnis gans rechtvaardig”? O, zie toch op Jezus! Hij heeft de volle straf op Zich genomen en daarom kan Hij u van de straf verlossen.

In Hem is verlossing van de *satan*.

De duivel heeft niet alle macht, maar wel grote macht. Wordt u aangevochten door de *satan*, die tegen u zegt, dat het voor u niet meer kan, dat u te slecht bent? Probeert hij u wijs te maken, dat er voor u geen tekenen meer zijn van Gods gunst? Geloof *satan* niet! Christus heeft hem overwonnen en zijn duivelse kop vermorzeld. Hij is oneindig veel sterker dan *satan* en daarom is bij Hem veel verlossing.

In Hem is verlossing van de *wereld*.

Die wereld, die in het boze ligt, wat kan die trekken. Kunt u er niet tegenop? Moet u zich aanklagen, dat u zich te veel door die wereld hebt laten leiden? Vreest u rechtvaardig met die wereld eeuwig om te komen? Luister naar Christus als Hij zegt dat Hij de wereld heeft overwonnen.

De ware vrijheid

Wat kunnen we ons gebundene voelen als de Heere onze ogen opent voor de werkelijkheid van ons verloren leven. Banden van zonde en dood, banden van *satan* en dood. Hoe zullen ze breken? Door Christus breken alle banden. Eén blik van het geloof op Hem en de banden

breken. Het geloof dat vastheid vindt in Hem ervaart vrijheid. Vrij van de macht van zonde en *satan*, vrij van ons eigen ik dat ons steeds weer van God aftrekt. Dat is de *ware vrijheid*. Door Christus breken alle banden.

Zeventig jaar geleden werden we verlost van de macht van het Duitsland van Hitler, dat ons vijf lange jaren gebonden hield. De Heere gaf ons vrijheid. Wat hebben we ermee gedaan? Is er niet een nieuwe gebondenheid gekomen waardoor we gebonden zijn aan een leven zonder God?

Het geloof dat vastheid vindt in Hem ervaart vrijheid.

Maar indien de Zoon u zal hebben vrijgemaakt, dan zult u waarlijk vrij zijn. Die vrijheid kan ervaren worden, zelfs door vervolgte christenen in de gevangenis. Kennen we die *ware vrijheid*, die in Christus is? Die Zaligmaker mag u nog verkondigd worden. Hij mag ons nog verkondigd worden zonder dat gevangenisdeuren voor ons open staan, zoals in andere delen van deze wereld. Zou u vrijheid en verlossing zoeken buiten Hem? Daar zult u het nooit vinden. Zou er een betere Zaligmaker zijn? Die is er niet. Deze Zaligmaker ziet uit naar verloren zondaren, die het met al hun nood en dood wagen met Hem. Zij zullen niet beschaamd worden, want bij Hem is veel verlossing.

In 2011 verscheen van de hand van dr. Rutger Claassen het boek *Het huis van de Vrijheid*. Een boek dat de aandacht trok omdat hij hierin op een originele manier een denkkader ontwikkelt rond begrippen als vrijheid en autonomie, paternalisme en schadebeperking. In het boek bespreekt hij een aantal omstreden cases, zoals het rookverbod in de horeca, het debat over immigratie en integratie en het getouwtrek over koopzondagen.

Drs. J.A. Schippers, directeur WI-SGP

„Vrijheid is beter dan welvaart”

Interview met dr. R.J.G. Claassen, universitair hoofddocent ethiek en politieke filosofie aan de Universiteit Utrecht

Kunt u voor de lezers van Zicht die uw boek (nog) niet gelezen hebben de kern van uw betoog uiteenzetten?

Bij de eerste vraag wijst Claassen naar een schrijfbord in zijn werkkamer. „Kijk, daar staat het uitgetekend. Ik maak in mijn beschouwing een onderscheid tussen drie idealen die je kortweg kunt aanduiden met de begrippen ‘negatief vrijheidsideaal’, ‘positief vrijheidsideaal’ en ‘dik welzijnsideaal’. Deze drie idealen corresponderen met de drie rich-

tingen in het politiek-maatschappelijke debat. Wie zich richt op het ideaal van de negatieve vrijheid, zal ervoor pleiten dat de burger recht heeft op zoveel mogelijk vrijheid en wil dat de overheid minimaal ingrijpt in de samenleving. We noemen dit ook wel de ‘nacht-wakersstaat’. Volgens dit concept zorgt de overheid alleen voor orde en veiligheid: defensie, politie en rechtspraak.”

„Aan de andere kant van het spectrum zit de derde stroming die een zogenoemd ‘dik wel-

zijnsideaal’ nastreeft. In deze visie heeft de overheid een welomschreven opvatting over het goede leven. Die draagt zij uit en die legt zij op aan de samenleving. ‘Vadertje staat’ weet wat goed is voor de burger. Dit leidt tot een uitgebreide opvatting van de overheids-taak. Denk dan aan cultuursubsidies, een gratis bibliotheekabonnement voor de jeugd of openbaar vervoer voor ouderen. In dit concept past bijvoorbeeld ook voorlichting over gezond eten en veel bewegen. Hierachter schuilt de opvatting dat een gezonde levensstijl past bij een goed leven.”

Het laat zich nu raden dat u kiest voor het positieve vrijheidsideaal. Waarom is het volgens u niet voldoende wanneer een overheid zich beperkt tot het zoveel mogelijk vrijlaten van burgers?

„In de praktijk zie je dat hierdoor grote groepen mensen onvoldoende van hun vrijheid gebruik kunnen maken. In mijn visie heeft

de overheid daarom de taak om mensen ook vrij te maken, dat wil zeggen de fysieke en psychische vermogens te ontwikkelen die wij mensen nodig hebben om zinvolle keuzes te maken. Bij het invullen van het positieve vrijheidsideaal is het begrip persoonlijke autonomie voor mij richtinggevend.”

Zijn burgers werkelijk autonoom? Is dat niet een theoretisch concept? Hoe gaat de overheid bijvoorbeeld om met de kwetsbare, weinig zelfredzame burger?

„In de politiek-filosofische visie die ik in het boek *Het huis van de vrijheid* uiteenzet, is autonomie niet iets dat ieder mens al heeft. Dat misverstand merk ik nogal eens op. Ik benadruk juist dat autonomie veeleer een ideaal-situatie is waarop we ons kunnen oriënteren. Het gaat in mijn visie om het bewerkstelligen of soms het herstellen van de autonomie van mensen. Daar dient een overheid, of breder:

Rutger Claassen

Dr. R.J.G. Claassen (1978) werkt als universitair hoofddocent ethiek en politieke filosofie aan het Departement Wijsbegeerte van de Universiteit Utrecht. Hij studeerde eerder rechten en filosofie. In 2004 publiceerde hij *Het eeuwige tekort*, dat werd genomineerd voor de Socrates Wisselbeker. Het boek gaat over de voortdurende ervaring van schaarste in rijke economieën. In 2008 promoveerde hij op *The Market's Place in the Provision of Goods*, een dissertatie over de morele grenzen aan de markt. De vraag die daarin aan de orde komt, is of het marktmechanisme op succesvolle wijze kan worden ingezet voor de levering van publieke diensten, zoals gezondheidszorg, veiligheid, onderwijs en media. Dit proefschrift werd bekroond met de Dissertatieprijs van de Onderzoekschool Ethiek. Rutger Claassen is tevens redacteur van het vakblad *Filosofie & Praktijk*, blogger op het filosofenblog *Bij Nader Inzien*, en medeorganisator van het Filosofisch Café in Utrecht. Ook verzorgt hij regelmatig lezingen over bovenstaande thema's. Op dit moment schrijft dr. Rutger Claassen een Engelstalig boek over sociaal-economische rechtvaardigheid.

de samenleving, dienstbaar aan te zijn. Niemand wordt als autonoom individu geboren. Een klein kind is juist zeer afhankelijk, alles behalve autonoom zou je kunnen zeggen. Maar als het goed is, ben je als opvoeder erop gericht een kind op te voeden tot zelfstandigheid.”

Is ‘vrijheid’ na zeventig jaar niet zo vanzelfsprekend geworden dat we die nauwelijks meer als een verworvenheid zien waarvoor we ons moeten blijven inzetten?

„Ja en nee. Ja, omdat u doelt op de grote vrijheid die Nederlanders herwonnen door de bevrijding. Ja, die ervaring is een verworvenheid die vanzelfsprekend is geworden; wat dat betreft is het met vrijheid net als met gezondheid: pas als zij ontbreekt, merk je hoe essentieel zij is. Wij kunnen ons niet voorstellen hoe het is om letterlijk voor de vrijheid te moeten vechten. Maar ik zou ook zeggen ‘nee’, omdat ook onder die grote vrijheid we allemaal – de een meer dan de ander – ervaren hoe het is om geen vrijheid te hebben: vast te zitten in een baan waarin je je niet kunt ontplooien, aan een huis dat je niet kunt verkopen, in een ‘foute’ vriendengroep waar je los van zou willen komen, met een inkomen waarvan je je kinderen niet fatsoenlijk kunt opvoeden, etc. Er zijn genoeg ervaringen van onvrijheid, ook in een niet-bezet land. De politieke vraag is telkens: welke van die ervaringen van onvrijheid zijn zo ernstig, en zo structureel, dat ze vragen om politieke actie?”

In de nasleep van het debat over de vrijheid van meningsuiting voor Charlie Hebdo werd veel gerefereerd aan de correlatie die bestaat tussen het juridisch gerechtvaardigde en het moreel gerechtvaardigde. Hoe duidt u in dit kader de vrijheid?

„Als je uitgaat van een ‘dik welzijnsideaal’ wordt het moreel wenselijke ook het juridische gebodene. De sterke arm van de wet wordt dan gebruikt om een bepaalde opvatting over het goede leven, inclusief ‘de juiste moraal’ op te leggen aan burgers. Die kant wil ik zeker niet op. Maar ik wil ook niet uitkomen bij een ‘negatief vrijheidsideaal’, waarbij de overheid ineenschrompelt tot een nachtwakersstaat en alleen zorgdraagt voor de veiligheid. Het gaat om een wankele evenwichtsoefening tussen betutteling (teveel overheidsbemoeienis) en verwaarlozing (te karig overheidsoptreden). Voor politici, be-

Het gaat om een wankele evenwichtsoefening tussen betutteling (teveel overheidsbemoeienis) en verwaarlozing (te karig overheidsoptreden).

stuurders en rechters is dat een praktische zoektocht die ze in allerlei kwesties ondernemen. Ook heel boeiend, overigens. Als wetenschapper reflecteer ik daarop en probeer ik de overwegingen die een rol kunnen spelen bij het vinden van de balans inzichtelijk te maken.”

„Bij de VVD hoor je overigens wel de retoriek die doet denken aan een negatief vrijheidsideaal. De termen betutteling en paternalisme liggen bij veel liberalen voor in de mond. Maar ook de VVD wil beslist niet terug naar de nachtwakersstaat en rekent bijvoorbeeld de zorg voor goed onderwijs, gezondheidszorg en infrastructuur tot de overheidstaken.”

Op de keper beschouwd is iedere volksvertegenwoordiger of bestuurder van tijd tot tijd te betrappen op een zekere mate van paternalisme. Niemand wil immers al te kil en koud overkomen. Als het over kinderen gaat, wordt het nog spannender: mag de overheid wel achter de voordeur optreden?

„Zoals ik zojuist zei, is mijn opvatting, berekend vanuit menselijke autonomie als ideaal, dat het overheidsoptreden gericht zal zijn op het zoveel als mogelijk herstellen van de autonomie van kwetsbare mensen. Als het gaat om kinderen, dan kan het belang van het kind botsen met het belang van de ouders. Ik zie in dergelijke situaties het risico van twee valkuilen: je kunt vervallen in staatspaternalisme of in ouderlijk paternalisme. In mijn boek bespreek ik in dit verband de casus van het dertienjarige meisje Laura Dekker dat een solozeilreis van twee jaar rond de wereld wilde maken. Ik vind het onjuist dat de rechter zich in deze zaak ging buigen over psychologische speculaties aangaande Laura's ontwikkeling tijdens die reis. In plaats daarvan had de rechter zich moeten verdiepen in de vraag of tijdens die soloreis de voorwaarden aanwezig zouden zijn voor een goede ontwikkeling van Laura tot een autonome volwassene. Idealiter moest Laura daarvoor in voldoende mate kunnen omgaan met kinderen van haar leeftijd, wat tijdens die zeilreis volgens mij niet mogelijk was. Ook moesten de ouders hun plichten ten aanzien van haar opvoeding kunnen waarmaken, maar of en hoe dat werd vormgegeven, dat kwam in de afweging onvoldoende aan bod.”

Hoe kijkt u aan tegen een zwangere vrouw die rookt, drinkt en blowl? Mag je die haar gang laten gaan omdat zij daar zelf voor kiest?

„Ook al kiest deze vrouw er inderdaad zelf voor om te roken, alcohol te drinken of te blo-

wen, het punt in deze casus is dat deze aanstaande moeder daardoor schade toebrengt aan haar nog niet geboren kind. En op termijn ook aan de samenleving, omdat de kosten voor de gezondheidszorg oplopen. Het gaat hier om vermijdbare schade door tijdelijk niet te roken, drinken of te blowen in het belang van het kind en de samenleving. Wanneer ouders in dit opzicht nalatig zijn, ligt er een taak voor de overheid om dergelijke schade te beperken. Dit soort situaties laat zien dat je niet moet uitgaan van het autonoom zijn van mensen. Daar kunnen ook brokken van komen. Telkens gaat het om het zoeken en vinden van een goede balans.”

Een ander voorbeeld betreft de hulpverlening van mensen die zich diep in de schulden hebben gestoken, waardoor ze financieel in een klem zitten waar ze zelf niet meer uit kunnen komen. Ze zijn zelf allerlei leningen aangegaan, maar nu lijkt hun autonomie verdampt. Hoe kun je deze mensen het beste helpen?

„Een heel praktische benadering is door ze telkens weeggeld te geven. Maar gaat dit de autonomie herstellen? Nee, daarvoor moet je ze te leren verstandiger om te gaan met hun geld. Goede hulpverleners zullen een traject ingaan waarbij gebalanceerd wordt tussen nu eens een voorschrift en dan weer een coachende rol. Daarbij wordt ernaar gestreefd dat mensen gaandeweg steeds meer op eigen benen komen te staan.”

„Om een switch te maken naar mijn eigen ervaring: in het dagelijks leven als universitair docent heb je met hetzelfde dilemma te maken. Soms schrijf je studenten voor welke literatuur ze moeten lezen. Maar vaak ben je een coach en help je ze om hun eigen standpunten zo goed mogelijk van argumenten te voorzien door ze telkens vragen te stellen.

Denk hierbij aan de uitspraak van Socrates die zegt: “Een filosofisch inzicht kun je niet voorschrijven, zo’n inzicht wordt geboren”. Het inzicht rijpt gaandeweg in het dialectische proces van risico’s nemen en betutteling.”

In uw boek gaat u ook in op het begrip ‘christelijke vrijheid’. De verhouding tussen vrijheid en godsdienst wordt door velen vandaag de dag als ambivalent gezien. Waar komt die ambivalente verhouding vandaan?

„Ik denk dat dit komt door de gedachte die velen hebben dat christenen het liefst zien dat hun moraal en levenswijze door iedereen wordt overgenomen. Past daar overheidsdwang bij? In dit verband wijs ik graag op de beroemde *Letter on Tolerance* van John Locke, waarin hij betoogt dat een overheid een innerlijke overtuiging niet kan opleggen aan mensen. Je kunt iemand niet dwingen tot een oprecht geloof. Locke beargumenteert dit op een krachtige manier. Hij laat ook zien dat een christen niet tegen het streven naar vrede in de maatschappij kan zijn. Misschien zouden orthodoxe christenen zich meer kunnen inlaten met het Lockeaanse gedachtegoed.”

„Omgekeerd kunnen christenen tegenover een seculiere meerderheid zich beroepen op de universele mensenrechtenverklaring, waarin staat te lezen dat de vrijheid van godsdienst drie zaken omvat, ik citeer het Engelse origineel: *the freedom of religion, the freedom of thought* en *the freedom of conscience* (de vrijheid van religie, gedachte en geweten, red.). Ik zie niet waarom een christen niet achter het ideaal van de democratische rechtsstaat zou kunnen staan. Deze schept en beschermt immers ook de ruimte voor het belijden en beleven van zijn geloof.”

“Wat goed is en wat de meerderheid vindt, zijn twee verschillende zaken”, zo schrijft u op p. 324 van Het huis van de vrijheid...

„Ik erken onmiddellijk dat deze garantie van een formele of juridische aard is. Maar vanuit een andere bron is deze bescherming ook mogelijk en kan deze krachtig worden ondersteund. Dan bedoel ik de informele democratische cultuur die in een land de toon zet en met name tussen de oren van de parlementsleden kan zitten. Krachtens deze

Socrates: ‘Een filosofisch inzicht kun je niet voorschrijven, zo’n inzicht wordt geboren.’

cultuur nemen de volksvertegenwoordigers een verdraagzame houding aan en zijn ze geneigd om rekening te houden met de opvattingen van minderheden.”

„Dat zo’n informele democratische cultuur niet gemist kan worden, zie je bijvoorbeeld in Turkije. De democratie in dat land laat de laatste jaren een tegengestelde ontwikkeling zien. Van een seculiere, min of meer Europees georiënteerde democratie glijdt Turkije af in de richting van een islamitische theocratie, omdat de regering zich niet meer inhoudt en zichzelf geen wijze zelfbeperking oplegt. Kortom: bescherming van de vrijheid van minderheden vraagt om voortdurende waakzaamheid tegen mogelijke ontsporingen van de volkswil.”

In de westerse samenleving is men sterker gericht op individuele ontplooiing dan op maatschappelijke ontplooiing. De dominante mensvisie lijkt in te gaan tegen het gegeven dat de mens een sociaal wezen is.

Dat je uiteindelijk als burger je eigen levenspad kunt kiezen, zie ik als een maatschappelijke prestatie van formaat.

Om de balans tussen individu en gemeenschap meer in evenwicht te brengen, is het dan voldoende om de persoonlijke verantwoordelijkheid van mensen te benadrukken?

„Het ideaal van positieve vrijheid zie ik als een vorm van relationeel denken. Het streven naar menselijke autonomie zou ik niet interpreteren of opvatten als een strikt individualistisch vertrekpunt. Dat je uiteindelijk als burger je eigen levenspad kunt kiezen, zie ik als een maatschappelijke prestatie van formaat. Het is belangrijk om aan te geven dat hierbij drie partijen zijn betrokken. Allereerst het individu zelf, want ieder levert hieraan een in-

spanning en ieder draagt een eigen verantwoordelijkheid voor het realiseren van de eigen autonomie. Vervolgens is er de sociale omgeving, want iedere persoon kan hierbij steun gebruiken vanuit zijn gezin, buurt, werk of een kerk of vereniging waarvan iemand lid is. Als derde partij noem ik de staat, want elke burger heeft in sommige levensfasen of op sommige terreinen ondersteuning of bescherming van de staat nodig om tot zijn of haar autonomie te komen of die te herstellen.”

„In de praktijk zie je dat de hoofdrollen en bijrollen van voorgaande drie betrokken partijen verschillen afhankelijk van het beleids-terrein of naar gelang de levensfase waarin iemand zich bevindt. Om dit met een voorbeeld te illustreren: in het basisonderwijs heeft een leerling veel steun vanuit de school en van zijn ouders nodig. En er is sprake van overheidssteun ten aanzien van financiering en toezicht op de kwaliteit van het onderwijs. In het universitair onderwijs zijn de rollen anders verdeeld. Er wordt veel meer inspanning van de student verwacht en veel minder van de ouders of de universiteit om het diploma te behalen. Ook moet de student collegegeld betalen, al is er nog steeds sprake van een forse financiële ondersteuning door de overheid.”

„Mensen die niet zelfstandig hun autonomie kunnen realiseren, zijn aangewezen op hun sociale omgeving en de overheid. Het is belangrijk dat mensen die individuele vrijheid voorop stellen, beseffen dat het recht op vrijheid geen automatisme is en niet losstaat van de plicht om die vrijheid voor zichzelf en anderen te organiseren of te realiseren.”

U schrijft dat de overheid mensen moet vrijmaken en vrijlaten en zich daarom agnostisch dient op te stellen. Mijn vraag daarbij is of de overheid werkelijk neutraal kan zijn.

„Voor zover de overheid een visie heeft, kan zij niet neutraal zijn. Het liberale denken is weliswaar dominant in politiek en maatschappij, maar zeker niet neutraal. Dat heeft consequenties. Want er zijn mensen die een andere opvatting of visie hebben. Deze verschillen in visie en opvatting verplichten tot het organiseren of aangaan van een permanent debat.”

Wat is de rol van u als wetenschapper hierin?

„Als wetenschapper roep ik mensen op om in dit debat stelling te nemen. Steek je visie of opvatting niet onder stoelen of banken. Wel is het behulpzaam voor het debat om je argumentatie zo transparant als mogelijk te maken. Mijn taak als politiek filosoof is mensen aan het denken te zetten. Ik help ze aan argumenten en probeer zo het publieke debat op een hoger plan te tillen. Dat is mijn belangrijkste bijdrage.”

Deel III van Het huis van de vrijheid gaat over economie. Daarin betoogt u dat uw analyse aanleiding vormt voor een liberale bekering van pro-groei naar groei-neutraal. Waaruit bestaat die analyse?

„Ik vond het opmerkelijk dat in de recensies en reacties op mijn boek het deel dat over economie ging sterk onderbelicht bleef. Ik beargumenteer dat economische groei geen gebod is. Het is namelijk een uiting van een bepaalde welzijnsopvatting. In het kort luidt die opvatting dat welvaart nodig is voor het realiseren van vrijheid. Na 250 jaar vrijwel onafgebroken economische groei zijn we in West-Europa op een zeer hoog welvaartsniveau beland. Ik vind daarom de tijd meer dan rijp om de vraag te stellen of we nog meer welvaart wel nodig hebben om een grotere mate van vrijheid te verkrijgen. Sterker: we moeten de vraag onder ogen zien of het

streven naar hogere economische groei onderhand niet contraproductief werkt. Want er is alle reden om te veronderstellen dat nog meer welvaart voor onze generatie leidt tot minder vrijheid voor toekomstige generaties.”

„Wat werkelijk van waarde is, is niet te koop voor geld. Sommige beoefenaars van het vak economie beperken zich tot het schema ‘markt, concurrentie en efficiency brengen meer welvaart tot stand’. Dat is niet altijd waar. Maar zelfs als het waar is, geldt voor de politiek dat zij economische ontwikkelingen op hun bijdrage aan een zo groot mogelijke vrijheid voor iedereen zou moeten beoordelen. Dat kan op gespannen voet staan met een blinde oriëntatie op welvaart.”

Het is belangrijk dat mensen die individuele vrijheid voorop stellen, beseffen dat het recht op vrijheid niet losstaat van de plicht om die vrijheid voor zichzelf en anderen te organiseren.

Als ik kijk naar de politieke praktijk van dit moment constateer ik dat vrijwel geen enkele politieke partij loskomt van het denken en streven in termen van economische groei. Hoe komt dat?

„Hierbij spelen volgens mij twee factoren een geduchte rol. Allereerst is er de veronderstelling bij politici en beleidsmakers dat economische groei nodig is voor de werkgelegenheid. Daardoor bestaat er een diepgewortelde angst voor afwezigheid van economische groei. Want geen groei betekent stijgende

werkloosheid. En hoge werkloosheid leidt weer tot een groter risico op sociale onrust. Ledigheid is immers des duivels oorkussen.

De tweede factor is dat landen zich internationaal met elkaar vergelijken op basis van hun welvaart, met het Bruto Binnenlands

Ik vind de tijd meer dan rijp om de vraag te stellen of we nóg meer welvaart wel nodig hebben om een grotere mate van vrijheid te verkrijgen.

Product als indicator. Landen met de grootste economie kunnen meepraten op het hoogste niveau, zoals de G-8 en de G-20. Hier speelt de angst om niet meer mee te tellen, er niet meer toe te doen. Daarom wil een regering niet dat het land in economisch opzicht gaat achterlopen bij de rest.”

Hoe kunnen we van dit groei-denken loskomen? Hoe worden we bevrijd van deze dubbele angst?

„Hiervoor is nodig dat we de economische ontwikkeling niet langer richten op welvaartsgroei, maar bijvoorbeeld op ‘capabilities’, zoals Amartya Sen en Martha Nussbaum bepleiten. Naar mijn eigen werkterrein vertaald, betekent dit dat een groter aantal studenten lang niet altijd goed uitpakt voor een universiteit. De huidige financieringssysteem spooft universiteiten helaas aan om meer studenten aan te trekken. Dat houdt natuurlijk een keer op, omdat een te groot studentenaantal ten koste gaat van de onderwijskwaliteit.”

„De moeilijkheid is wel dat er sprake is van een maatschappelijk en mondiaal functionerend systeem. Als eenling kun je hier weinig tegen uitrichten.

Het wordt anders wanneer meer partijen of landen tegelijkertijd besluiten om uit het systeem te stappen en het op een andere manier te gaan doen. Dat is wel spannend. Want om een diepe angst te overwinnen is veel moed nodig.”

Uw boek Het huis van de vrijheid verscheen in 2011. Het riep aardig wat reacties op. Hoe kijkt u terug op de ontvangst van uw boek?

Claassen constateert dat de meeste recensenten positieve en waarderende woorden over zijn boek schreven. „Wat mij wel opviel, is dat politici altijd vragen: hoe breng ik dit fraaie betoog van u in praktijk, want als politicus zit ik vast in de waan van de dag. Tja, dan vraag je eigenlijk aan een wetenschapper om ook in praktische zin aan de politieke besluitvorming of zelfs de uitvoering ervan deel te gaan nemen. Terwijl ik het juist als mijn opdracht zie om enige afstand ervan te nemen. Die distantie is gewoon nodig om los te komen van de waan van de dag en tot een zinnige reflectie te komen.”

„Collega-wetenschappers brachten vaak de vraag te berde of een mens echt vrij kan zijn. Oftewel: had ik niet meer rekening moeten houden met een forse dosis determinisme? Op die vraag kan ik een heel lang antwoord geven. Het korte antwoord is dat je als mens echt vrij bent wanneer anderen niet voor jou beslissen hoe te leven. Die politieke vrijheid is het verdedigen waard, zelfs als wij door kosmische krachten gedetermineerde robots blijken te zijn. Dat is de kern van mijn betoog.”

In de huidige opinievorming wordt vrijheid nogal eens een abstract en extreem begrip. Als mensen verhalen vertellen over grondervaringen in hun bestaan, zoals in literaire romans, wordt vrijheid tastbaar. En menselijker. ‘Hoe moet ik leven? Zeg me hoe ik moet leven’, verzucht een romanpersonage dat gefascineerd is door de vrijheid van het verlichtingsdenken, maar daarin vastloopt.

Drs. T. de Reus, literatuurcriticus en journalist theologie en religie

„Hoe kun je werkelijk vrij en ongebonden zijn?“

Vrijheid en verbinding in hedendaagse romans

‘Als je overal voor wegloopt, ben je altijd vrij.’ Dit valt te lezen in *De laatste ontsnapping* (2014), een roman van Jan van Mersbergen. Het zinnetje vervangt gemakkelijk een lang betoog over de aard en grenzen van de vrij-

heid. In nog geen tien woorden maakt het een grondervaring in het menselijke bestaan tastbaar. De formulering maakt het bovendien niet zo lastig om vanuit het idee van vrijheid ook over verbondenheid, gezag en verworteling te kunnen spreken. Opvallend, want juist die noties zijn in het hedendaagse debat tamelijk ongrijpbaar.¹ Dat dit anders ligt bij het zinnetje uit *De laatste ontsnapping* is een effect van het verhalende karakter van een roman. Literaire taal is er niet op gericht

om rationele proposities uit te zuiveren, maar wil juist de concrete levenservaring tonen en ‘exegetiseren’. Dat is een geweldig voordeel als we nadenken over vrijheid. De absolute en onbegrensde van onze vrijheid, zoals die vaak geponeerd worden, levert namelijk verlies op. Een op het spits gedreven idee van vrijheid verstoort het zicht op onze bredere levenservaring. Dat is een verarming van het debat en de bezinning. Als

Een op de spits gedreven idee van vrijheid verstoort het zicht op onze bredere levenservaring. Dat is een verarming van het debat en de bezinning.

vrijheid niet meer is ingebed in de context van ons concreet geleefde bestaan, met sociale, culturele en religieuze aspecten, houd je op den duur een vermagerd begrip over, waarvan door cultuurcritici steeds vaker wordt gezegd: deze vrijheid is leeg.²

Religieus taalveld

In de wereld van kunst en cultuur wordt zo’n verdunning van de levenservaring tot retorische abstracties als een vorm van falen beschouwd. Het gaat, zeker ook in de schone letteren, niet om abstractie, maar om wat tastbaar is, niet om verijlde begrippen, maar om aanraakbaarheid. In een roman komt de mens in het vizier zoals hij zijn bestaan ervaart, met vragen, twijfels, verlangens en tegenstrijdigheden. Met beelden, symbolen en associaties probeert een auteur deze meerzinnige ervaring niet alleen weer te geven, maar

ook te duiden. De keuze voor motieven en beelden laat een specifiek licht vallen op de levenservaring die ter sprake komt. Het is interessant om te zien hoe gemakkelijk een religieus taalveld zijn intrede kan doen, zelfs bij auteurs die zichzelf als volstrekt seculier beschouwen. Als je hier een peiling wilt wagen, moet je vooral de blik breed houden. Dan krijg je in het vizier hoe de ervaring van vrijheid versus verbinding ook religieuze connotaties wakker maakt. Dat zal de ene keer blijken uit verwijzing naar het gereformeerde geloof, de andere keer naar vage religieuze intuïties, die niettemin iets wezenlijkers aan de orde kunnen stellen dan een rationeel uitgelooft vrijheidsbegrip, dat losgezongen is van de concrete levenservaring.

Het Nieuwe Denken

Voordat we kijken naar de roman van Van Mersbergen, werpen we eerst een blik op *Vrij*

man (2012) van Nelleke Noordervliet.³

Deze roman mondt uit in een hartenkreet: ‘Zeg me hoe ik moet leven.’ Voordat het zover is, heeft de vrijheid al honderden pagina’s de kans gehad zich te bewijzen als bron voor een

nieuwe heilsleer. Het verhaal van *Vrij man* speelt in de zeventiende eeuw. Jacobus Revius, Baruch de Spinoza en Adriaen Koerbagh zijn de historische figuranten in deze romanwereld, waarin hoofdpersoon Menno Moleenaar zich ontpopt als vrijdenker. Hij studeerde aanvankelijk theologie, maar ontwikkelt zich vooral als medicus. Tevens houdt hij zich bezig met maatschappelijke vragen

over recht, democratie en gezag. Maar voortgaand op het pad der vrijheid ontwaakt bij Menno Molenaar het onrustig makende besef dat je met die nieuwe vrijheid ook iets wezenlijks kwijtraakt. Dit besef balt zich samen in het zinnetje: ‘Wie zich losdenkt, hangt.’ In zijn bewustzijn duiken sentimenten op waarvan hij de onontkoombaarheid niet had voorzien. Zijn ‘rusteloos gemoed’ hoopt ‘een reden te vinden voor het bestaan. Een zin. Een toewijding. Een grond.’ Het is interessant dat hier het woord ‘toewijding’ valt. Het is een dissonant in taalregister van ratio en fysica dat in het zeventiende-eeuwse Nieuwe Denken zo hoog staat aangeschreven. Het onthult niettemin iets over de gronden van de menselijke ervaring, en dat realiseert Menno Molenaar zich gaandeweg steeds sterker. Zijn hart verlangt naar ‘troost’, wat hem ook weer ergert: ‘Zijn verlangen naar warmte, liefde en naar een goede God ergerden hem mateloos. Hij beschouwde zichzelf als een zwakkeling. Een lafaard.’

Leidraad

Op de slotpagina’s van het boek wordt duidelijk hoe ontoereikend de verlichte vrijheid is. Menno Molenaar verzucht op zijn sterfbed: ‘Nu ik God achter me heb gelaten, maar worstel met de resten van zijn bestaan, vraag ik me af wie of wat mijn schreden richt. Welke leidraad voor goed en kwaad neem ik? (...) Hoe moet ik leven? Zeg me hoe ik moet leven.’ Deze open vraag stelt de hang naar vrijheid in een specifiek licht. Vanuit het perspectief van het Nieuwe Denken zou het verlangen naar levensbeschouwelijke oriëntatie en zelfs naar religieus gezag als irrationeel en tragisch kunnen worden betiteld. Maar de roman sluit er niet voor niets mee af; het is een soort conclusie, die als een on-

ontkoombare kwestie pontificaal een grens markeert. Vrijheid is kennelijk niet los verkrijgbaar, omdat het mens-zijn meer behoeft: troost voor het hart, toewijding, contact ervaren met iets wat ‘mijn schreden richt’.

Vaderschap

Een vergelijkbare hang naar innerlijke oriëntatie wordt zichtbaar in *De laatste ontsnapping* van Jan van Mersbergen.⁴ Het landschap van

Het is interessant om te zien hoe gemakkelijk een religieus taalveld zijn intrede kan doen, zelfs bij auteurs die zichzelf als volstrekt seculier beschouwen.

de vertelling ziet er echter compleet anders uit. Een massieve christelijke wereld die welbewust verlaten wordt, is afwezig. De vragen komen veel sterker op uit individuele levens van twee vaders in de roman. Het verhaal begint met een scene waarin zij in een vliegtuig zitten, op weg naar een bestemming in Zuid-Frankrijk. Ze maken die reis met hun beider zoons. Tegelijk maken ze een innerlijke reis, die echter nogal uiteenloopt. De ene vader, de verteller, heeft nog maar net ontdekt hoe vrijheid smaakt, na jaren in een keurslijf te hebben geleefd. De andere vader, Ivan, onderkent dat ongebreidelde, volstreckte vrijheid weinig reden tot vreugde geeft.

Van Mersbergen heeft een interessante proefopstelling bedacht om de aard van vaderschap te onderzoeken. Hij plaatst de uit Oost-Europa afkomstige Ivan in een opmerkelijke situatie: deze hoort onverwacht dat hij

vader is van een tien jaar oude zoon. Op een goede dag belt Deedee hem op en zegt: jij bent mijn vader! Dit geeft een forse draai aan het complexe leven van Ivan, die een ontworpteld bestaan leidt. Ivan houdt zich graag vrij van welke binding dan ook, maar deze *Sitz im Leben* begint nu te verkrumelen.

De ik-verteller is vader van Ruben, het vriendje van Deedee. Via hun zonen kennen de twee vaders elkaar. De ik-verteller is van

‘Nu ik God achter me heb gelaten, maar worstel met de resten van zijn bestaan, vraag ik me af wie of wat mijn schreden richt. Welke leidraad voor goed en kwaad neem ik?...’

het type huis-boompje-beestje, maar er schuilt een fikse leegte in zijn bestaan die ook de verhoudingen met zijn kinderen en zijn vrouw raakt. Hij verloor onlangs zijn baan. Als hij met Ivan het Amsterdamse nachtleven induikt, ruikt hij de vrijheid en kijkt hij met des te meer afschuw terug op de gevangenis van plichten en prestaties waarin hij zo lang heeft vertoefd.

Geen spiegels

Van belang is de dubbele beweging die hier zichtbaar wordt. De ik-verteller begint hoe langer hoe meer te zwelgen in de vrijheid, terwijl Ivan zich steeds minder senang voelt in de status quo van zijn bestaan. Ivan heeft talloze vrouwen versierd, in een obsessieve drang zijn bestaan te bevestigen. Hij mist

grond onder de voeten. Hij ontvluchtte ooit huis en haard, belandde in Amsterdam, waar hij de kost verdient door in een nachtclub Houdini-acts uit te voeren. Mensen uit het publiek mogen hem stevig vastbinden op een stoel, daarop gaat de brand in zijn jasje, en hij probeert los te komen. Tegen deze achtergrond van vrijkomen na binding, speelt een meer beschouwelijke vraag: ‘Hoe kun je werkelijk vrij en ongebonden zijn?’

In de roman concentreert de onbegrensde vrijheid zich op een specifieke locatie: de Delta, een mysterieus stadsdeel. ‘Er is een plattegrond van, natuurlijk, een stratenplan met oranje lijnen voor de straten en dikke blauwe lijnen voor het water, maar dat is niet zoals de Delta ’s nachts is.’ Als de duisternis intreedt, ‘veranderen de contouren’, dan ‘lopen de lijnen niet meer recht’. Het is een afgezonderde, diffuse wereld, waarin de kaders die het dagelijkse leven vormgeven, wegval- len. Cruciaal is hier het besef dat mensen zichzelf kwijtraken. Er hangen geen spiegels in het stamcafé van Ivan, want mensen komen er ‘om zichzelf even niet te zien’, legt de kroegbaas uit. De nachtelijke sfeer waarin je kunt proeven aan de vrijheid heeft de bij- smaak van diep gevoeld pessimisme.

‘Een wazige spiegel’

De Delta is een belangrijke coördinaat in de bijna spirituele ruimte die deze roman vormt. Hoewel er weinig expliciete religieuze motieven zijn, is het uitgerekend een citaat van de apostel Paulus dat als het belangrijkste contrapunt fungeert voor de Delta. De kroegbaas heeft een begrafenisliturgie in handen gekregen waaruit hij deze tekst voorleest: ‘Nu kijken we nog in een wazige spiegel / maar straks staan we oog in oog’ (1 Korintiërs 13:12, NBV). Dit bijbelfragment vormt

een leidmotief in de roman en stelt het vrijheidsthema in een specifiek licht. Het oog-in-oog staan krijgt hier een krachtige betekenis voor de verhouding tussen mensen: de vader ziet zijn zoon. Het is nog niet zover, maar het is een heilzame belofte. Ivan beweegt daar naartoe. Hij heeft de bittere bodem van de vrijheid geproefd en nu hij vader van een zoon is, ondergaat hij de trekkracht van verworteling en verbondenheid. Samen met zijn zoon reist hij naar Oost-Europa, waar hij zijn ouders bezoekt – voor het eerst sinds zijn vlucht naar het westen –, nu ruim tien jaar geleden. Ook bij de verteller daagt het inzicht dat vrijheid zonder verbondenheid je leeg achterlaat, maar hij zit een fase eerder op de route. Dat verschil maakt de roman betekenisvol: de contouren van de verschillende levenshoudingen tekenen zich scherp af.

Appèl op menselijkheid

In zijn vertelling tast Van Mersbergen naar het reliëf van de vrijheid. Wat houdt vrijheid in? Alleen ongebondenheid? Kiezen voor jezelf, een lastig keurslijf achter je laten? Het is de vraag welke kwaliteit het leven behoudt als je je welbewust losmaakt uit vitale verbanden. Is de mens daarop berekend?

Van Mersbergens roman vormt een kritische kanttekening bij de ondoordachte vrijheidsretorie, die vaak de sfeer ademt van mijn

hoogst authentieke verlangens die nooit gedwarsboemd mogen worden. Wat ongrijpbaar blijft in die voorstelling is de wederkerigheid tussen mensen, die berust op de natuurlijke samenhang tussen vrijheid en gebondenheid. In het geval van deze roman gaat het om vaderschap, dat een appèl doet op menselijkheid. Als dit appèl verbleekt, blijkt vrijheid verraderlijke kanten te hebben die je ‘minder mens’ maken. Dit wordt tast-

Hij heeft de bittere bodem van de vrijheid geproefd en nu hij vader van een zoon is, ondergaat hij de trekkracht van verworteling en verbondenheid.

baar in de sfeer in het nachtleven, waar een soort ‘ontbinding’ dreigt. Het verhaal tendert echter naar de ervaring van vervulling, zoals het vaderschap die biedt. Hoe vind je die? Niet met vrijheid die je losmaakt, maar in vrijheid waarin de ander wordt ontmoet. Zo concreet maakt Van Mersbergen het: vaderschap en mens-zijn, dat is de moed om oog in oog te staan.

Noten

1. Christien Brinkgreve, *Het verlangen naar gezag. Over vrijheid, gelijkheid en verlies van houvast* (Amsterdam, 2012) p. 9.
2. Bijvoorbeeld Willem Schinkel, ‘Woorden zijn maar woorden’, *De Groene Amsterdammer* jrg 139 (22 januari 2015) afl. 4, pp. 22-25.
3. Enkele observaties over deze roman ontleen ik aan mijn artikel ‘“Er was nu slechts één Iemand nog, op Wie wij wachtten.” Ervaringen van Gods afwezigheid in de hedendaagse letteren’, *Radix* 39 (2013) afl. 1, pp. 4-15.
4. Ik ontleen hier een en ander aan mijn recensie van deze roman in het *Friesch Dagblad*, 27 september 2014.

Leren van de geschiedenis?

De geschiedenis leert dat we vaak te weinig leren van de geschiedenis. Niemand zal ontkennen dat Nederland in de tijd voor WOII haar defensie verwaarloosd heeft. Het was de tijd van het gebroken geweeetje. In 1937 gaf Nederland slechts 1,59% van het bruto binnenlands product (bbp) aan defensie uit. Dat zal ons toch geen tweede keer overkomen?

Helaas. In de jubelstemming na de Koude Oorlog werd weer stevig gesneden in het defensiebudget, met een nieuwe, ongehoorde kaalslag tijdens de recente economische crisis. Vorig jaar trok Nederland slechts 1,25 % van het bbp uit voor defensie. Ondertussen verdubbelden Rusland en China hun defensieuitgaven...

De SGP heeft zich daar steeds tegen verzet en gepleit voor extra geld. Willen wij zo graag met oorlogsgeweld een einde maken aan conflicten? Integendeel. Elke oorlog is een ramp. Het kwaad in deze wereld is echter hardnekkig. Denken dat met VN-conferenties en diplomatie de wereldvrede ophanden is, is naïef. De Bijbel leert dat in deze bedeling oorlogen tot de realiteit blijven horen. De overheid moet daarom ernst maken met de bescherming van haar inwoners tegen agressie en geweld. Daarvoor is een goede krijgsmacht onontbeerlijk.

De appeasementpolitiek van de Britse premier Chamberlain na de Duitse annexatie van Sudetenland in 1938 is niet voor herhaling vatbaar. Toegeven om erger te voorkomen bleek een kansloze strategie. Toch kon Europa weinig weerstand bieden toen Poetin de Krim innam. De geschiedenis herhaalde zich. Het westen was militair te zeer verzwakt voor een gezaghebbend 'nee'. Hoogleraar Internationale betrekkingen en veiligheid Rob de Wijk laat in zijn boekje *Machtspolitiek* zien dat dit allemaal geen verrassing was. Het westen rekende mis. Ouderwetse machtspolitiek behoorde nog niet tot het verleden. Bijbels realisme, dát is wat de wereld hard nodig heeft.

*Mr. C.G. van der Staaij,
Voorzitter van de SGP-fractie in de Tweede Kamer*

RietvelddeJong RietvelddeJong
accountants en belastingadviseurs incrim. consultancy

**Burgemeester Uilkensstraat 24
2861 AE Bergambacht
Telefoon: 0182 – 64 54 54
Fax: 0182 – 35 76 55**

UW BEDRIJF IS ONZE ZORG!

De administratieve dienstverlener voor kerken en instellingen

- Het geheel of gedeeltelijk verzorgen van de financiële administratie
- Salaris- en / of traktementsberekeningen
- Debiteuren- en crediteurenadministratie
- Ledenadministratie en geldvererving
- Opmaken en controleren van jaarverslagen
- Opstellen accountantsverklaringen
- Financiële advisering
- Administratieve ondersteuning op locatie
- Zorg- en verzuimverzekeringen
- Internetboekhouden

Een hele zorg minder...

Hoofdkantoor Kon. Wilhelminalaan 23
Postbus 675 • 3800 AR Amersfoort • Telefoon (033) 467 10 10

www.kkgkka.nl

ECM dialoog

Organisatieprocessen ingewikkeld?

Met educatieprogramma's op maat werken we aan de professionalisering van (uw) medewerkers. Georganiseerde intervisie, regionale kennisafels en nieuw elan geven aan competenties van leidinggeven en persoonlijke geloofwaardigheid? ECM dialoog heeft het!

Postbus 100 | 8080 AC Elburg
t (0525) 66 16 97 | www.ecmdialoog.nl

GROOT FORMAAT PRINTS

SCHAAL 1:1 OF GROTER?

ONTWERP & REALISATIE VAN:

- Autobeletering
- Reklameborden
- Gevelreklame
- Lichtreklame
- Bouwborden
- Drukwerk
- Reklamezuilen
- Promotiekleding
- Relatiegeschenken
- Groot formaat prints
- Presentatiesystemen
- Vlaggen- en vlaggenmasten

VAN LAAR REKLAME

Bellstraat 15 3771 AH Barneveld
(T) 0342 - 400 968 (F) 0342 - 400 469
(E) info@vanlaarreklame.nl (I) www.vanlaarreklame.nl

Foto EPA

Om onze vrijheid en zelfstandigheid te garanderen is een stabiel veiligheidsbeleid van groot belang. Maar wat hebben we in dat verband te zoeken bij de Europese Unie en de NAVO? Voormalig luitenant-generaal drs. A.G.D. van Osch reist ook na zijn diensttijd nog de wereld rond en vertelt ons graag zijn visie op veiligheid en vrijheid.

Door mr. C.A. Everse, wetenschappelijk medewerker WI-SGP

„Onze vrijheid is een groot goed, maar ze is ook kwetsbaar”

Interview met luitenant-generaal b.d. drs. A.G.D. van Osch

Het thema van deze editie van Zicht is Vrijheid en Zelfstandigheid. Als we deze begrippen in een wereldwijde context plaatsen, waar ligt dan volgens u de grootste dreiging voor onze vrijheid?

„Het voor de hand liggende antwoord is dat onze vrijheid momenteel wordt bedreigd door de negatieve effecten van de crises in het Midden Oosten en Noord-Afrika, aangevuld met de toegenomen spanning tussen Europa en Rusland en de verschuivende machtsinvloed van China ten opzichte van de

Verenigde Staten. Maar de grootste bedreiging van onze vrijheid zou wel eens bij onszelf kunnen liggen. Zo bestaat er een risico op een overreactie met vrijheid beperkende maatregelen ter bestrijding van terrorisme en radicalisme. Onze vrijheid zoals in de Grondwet beschreven, is een groot goed, maar ze is ook kwetsbaar. Een terroristische organisatie zal proberen die kwetsbaarheid uit te buiten. Het aantal doden, gewonden en materiële schade dat een terroristische aan-

slag veroorzaakt, is zelden genoeg om een maatschappij volledig te ontwrichten. Het gaat een terrorist ook niet om het directe effect van zijn aanslag, maar om het indirecte effect op de samenleving als geheel.”

„Maatregelen van de overheid om terroristen te bestrijden, raken vaak aan het beperken van onze vrijheden: meer bewaking en controle in de luchtvaart en het openbaar vervoer, uitbreiding van bevoegdheden van de inlichtingendiensten, controle van de sociale media en bewapende militairen op straat, zoals in Frankrijk en België. Telkens als er een ernstige aanslag wordt uitgevoerd, zal de politiek zich onder druk van de kiezer voelen staan om maatregelen te nemen. De terrorist hoopt op een overreactie die vervolgens zal leiden tot escalerende ontevredenheid onder de bevolking, ook al heeft de kiezer de politici zelf vaak tot die overreactie aangezet. De kunst voor bestuurders is de goede balans te

bewaren tussen het waarborgen van onze vrijheden en het kunnen bevechten van terroristen. Want de echte ontwrichting van de samenleving ontstaat pas wanneer de bestuurlijke maatregelen erger worden dan de kwaal.”

„De terrorist hoopt op een overreactie die vervolgens zal leiden tot escalerende ontevredenheid onder de bevolking.”

„Omgekeerd bestaat er een hardnekkige onderschatting van de mogelijke consequenties van het feit dat Europa niet meer in staat is om haar eigen veiligheidsbroek op te houden.

Ton van Osch

Luitenant-generaal b.d. drs. A.G.D. van Osch (1955) begon zijn militaire loopbaan in 1974 aan de KMA te Breda. Hij was onder andere Commandant van een Afdeling Veldartillerie in Duitsland, Hoofd Landoperaties van SFOR in Bosnië in Herzegovina tijdens het conflict in Kosovo, Operationele Planner in US Central Command (Tampa) voor het conflict in Afghanistan, Sous Chef Operaties in het Ministerie van Defensie tijdens o.a. de Nederlandse leiding van Task Force Fox in Macedonië en de ontplooiing van het Duits-Nederlandse Legerkorps Hoofdkwartier naar Afghanistan. Als Gouverneur van de KMA was hij tevens verantwoordelijk voor de integratie van alle Nederlandse officiersopleidingen en werd hij de eerste Commandant van de Nederlandse Defensie Academie. Vervolgens werd hij Nederlandse Permanente Militaire Vertegenwoordiger bij de NAVO en de EU in Brussel, waarna hij door de 28 lidstaten werd verkozen tot Directeur-Generaal van de EU Militaire Staf. In juli 2013 verliet hij de dienst als actief dienend militair. Hij is momenteel werkzaam als docent strategie en senior consultant op het gebied van veiligheid en defensie.

De Verenigde Staten zullen gedwongen worden om steeds meer aandacht te schenken aan de ontwikkelingen in Azië, waar ze net als in Europa grote economische belangen en veiligheidsverplichtingen hebben. Zij maken zich terecht zorgen over de snelle ontwikkeling van de Chinese strijdkrachten en de openlijke territoriale disputen die China heeft met Taiwan, Japan, Filippijnen en Vietnam. Het kan daarom niet anders dan dat de mogelijkheid van de VS om Europa te hulp te schieten als dat nodig is, zal afnemen. De Amerikanen zijn daar al een paar jaar zeer duidelijk over. Nu Rusland in Georgië en Oekraïne duidelijkheid heeft verschaft over haar intenties en ook de wil toont om die intenties met geweld te verwezenlijken, wordt het hoog tijd dat Europa in staat is een geloofwaardig tegenwicht te tonen. De geschiedenis wijst uit dat vrijheid alleen is te waarborgen als die qua wil en capaciteit te verdedigen is. Het wordt hoog tijd dat Nederland weer gaat inzien dat het daaraan zijn evenredige bijdrage moet leveren.”

Na de aanslagen van 9/11 heeft u zich als operationeel planner bezig gehouden met het conflict in Afghanistan. Geeft die ervaring u inzicht in het ontstaan van de IS? Hoe moeten we het verband tussen de IS en de jihadistische aanslagen in Parijs en Brussel – en recentelijk Kopenhagen- duiden?

„De oorzaken van het conflict in Afghanistan in vergelijking met Irak en Syrië zijn zeer verschillend. Het zou te ver voeren om daar nu op in te gaan. Ik zie wel overeenkomsten als het gaat over oplossingen. Soms is gebruik van geweld door terroristen zo groot en acuut dat er geen andere oplossing is dan dat geweld direct met geweld te bestrijden. Dat is ter ondersteuning van de lokale bevolking en zeker ook in ons eigen belang. Zonder ingrij-

pen van het Westen zou in Afghanistan de Talibanregering zijn doorgegaan met het terroriseren van haar eigen bevolking en het faciliteren van de trainingskampen van Al Qaida met openlijk antiwesterse doelstellingen. Evenzo zou IS in Irak en Syrië ongemoeid kunnen doorgaan met het uitmoorden van niet gelijkgezinde bevolkingsgroepen en een steeds grotere dreiging gaan vormen voor Europa.”

„Maar net zoals in Afghanistan kan je ook in Irak en Syrië veiligheid niet creëren met alleen bombardementen. Het vergt ook troepen op de grond. Voordat je daaraan begint moet er een goed plan zijn om de betreffende landen weer te stabiliseren. Dat begint met een regering ter plekke die het verdient om gesteund te worden en een plan om het land weer op te bouwen qua veiligheid, bestuur en economie. Dat gaat dus veel verder dan alleen een militaire oplossing. In Afghanistan is dat enigszins gelukt, hoewel we nog moe-

„De echte ontwrichting van de samenleving ontstaat pas wanneer de bestuurlijke maatregelen erger worden dan de kwaal.”

ten zien hoe lang dat stand houdt. Zonder een alomvattend plan voor de stabilisatie van Irak en Syrië zouden westerse troepen deel kunnen worden van het probleem, in plaats van de oplossing. Wel kunnen de buurlanden worden geholpen om te voorkomen dat het conflict over hun grenzen escaleert. Dat lukt tot nu toe redelijk, hoewel de druk op Turkije, Libanon en Jordanië aanzienlijk is.”

„Nog moeilijker wordt het om de gewelddadige ideologie van IS geografisch aan banden te leggen. Via de sociale media en terugkerende Syrië- en Irakstrijders verspreidt die zich onvermijdelijk onder jongeren die zelf zwaar teleurgesteld zijn in de westerse maatschappij. De aanslagen in Parijs en Brussel

„De geschiedenis wijst uit dat vrijheid alleen is te waarborgen als die qua wil en capaciteit te verdedigen is”.

zijn daar een voorbeeld van. Veiligheidsdiensten kunnen een zekere mate van bescher-

ming bieden, maar de oplossing van dit probleem ligt in het sociaaleconomische domein en in voorlichting. Iemand die zich van een maatschappij buitengesloten voelt, staat gemakkelijker open voor gewelddadig verzet dan iemand die in die maatschappij een goede toekomst heeft kunnen opbouwen en zich gewaardeerd voelt.”

Soms wordt de eenheid in een staat hersteld doordat het leger ‘zijn verantwoordelijkheid neemt’, denk aan De Gaulle in Frankrijk uit de jaren vijftig of momenteel Sisi in Egypte. Hoe beziet u deze inzet van het leger? Is het leger het juiste orgaan om bestuursverantwoordelijkheid te nemen?

„Als Nederlandse militairen zweren of beloven we trouw aan de Koning en gehoorzaamheid aan de wetten: onze nationale wetten en

Luitenant-generaal Van Osch (rechts) in het Militair Comité van de Europese Unie.

de internationale verdragen die we zijn aangegaan. Ik zie de krijgsmacht dus ter ondersteuning van het Nederlandse staatsbestel en niet omgekeerd. De krijgsmacht is een veelzijdige organisatie, maar geen enkele krijgsmacht beschikt over alle capaciteiten om een land goed te besturen. De praktijk wijst uit dat in sommige landen een tijdelijke machts-overname tot kortstondige stabiliteit kan leiden, maar als die tijd niet wordt gebruikt om vrije verkiezingen uit te schrijven en de democratie te herstellen, leidt een militaire machtsovername bijna altijd tot een centralisatie van macht en een afname van de individuele vrijheden.”

Europese Unie

In uw laatste baan was u Directeur-Generaal van de Militaire Staf van de Europese Unie. Wat zijn tips en trucs om dit directoraat-generaal succesvol te leiden? Wat zijn interne belemmeringen? Welke uitdagingen liggen er voor de Europese Unie op militair gebied?

„Als DG van de EU Militaire Staf was ik stafverantwoordelijk voor alle militaire missies van de EU en de ontwikkeling van toekomstige militaire capaciteiten. Daartoe kreeg ik richtlijnen van de 28 Commandanten der Strijdkrachten in de EU-lidstaten, maar mijn directe baas was de Hoge Vertegenwoordiger en Vice President van de Europese Commissie (HRVP), toen Catherine Ashton. Zij was verantwoordelijk voor het Europese buitenlands beleid en crisisbeheersing. Als ik kwam met een militaire optie, dan moest ik uiteindelijk de toestemming krijgen van de 28 Commandanten der Strijdkrachten, ministers van defensie en van buitenlandse zaken, en ook van de HRVP, een aantal commissarissen en het Europees Parlement. Het is dus handig als een DG EU Militaire Staf in staat is bruggen te

slaan naar al dit soort autoriteiten en tegelijk zijn militaire professionele rug recht te houden. Iets wat politiek wenselijk is, hoeft niet altijd militair uitvoerbaar te zijn. Maar de beste militaire optie kan soms uiterst negatieve gevolgen hebben voor civiele acties van de EU. Het gaat erom de optimale balans te vinden.”

„Iets wat politiek wenselijk is, hoeft niet altijd militair uitvoerbaar te zijn”.

„Mijn ervaring is dat alle militaire en civiele instrumenten voor crisisbeheersing elkaar goed kunnen versterken, mits alle leiders van die instrumenten bereid zijn naar elkaar te luisteren en hun activiteiten op elkaar af te stemmen. Dat heeft geleid tot zeer goede resultaten, zoals het bestrijden van de piraterij in de Hoorn van Afrika. Het positieve resultaat daar konden we alleen maar bereiken dankzij een zeer goede afstemming van militaire acties op zee, land en in de lucht met diplomatie, ontwikkeling van goed bestuur, politie, kustwacht en het juridisch systeem, inclusief het gevangeniswezen. Ik zeg niet dat het gemakkelijk is om met iedereen af te stemmen, maar binnen de EU bestaat daarvoor sinds 2010 een werkbare structuur.”

„De grootste belemmering is denk ik dat een aantal landen nog steeds denkt dat ze hun veiligheid het beste als soevereine staat kunnen oplossen. Het Verenigd Koninkrijk is daarvan een uitgesproken voorbeeld. De werkelijkheid is echter dat de meeste bedreigingen tegen onze vrijheid en zelfstandigheid niet door één land kunnen worden tegengegaan. Als één EU-land wordt bedreigd, heeft

dit ook consequenties voor alle andere EU-landen. Er is daarom geen andere manier dan de bedreigingen gezamenlijk aan te pakken. Maar dat werkt alleen als alle lidstaten bereid zijn om naar evenredigheid een bijdrage te leveren. Nederland hoort tegenwoordig helaas bij de slechte jongetjes in de klas. We leveren relatief veel capaciteit in verhouding tot ons defensiebudget, maar omdat dit budget veel kleiner is dan dat we internationaal hebben afgesproken, presteert Nederland momenteel onder de maat.”

U bent een voorstander van een ‘European comprehensive approach to crisis management’. Kunt u uitleggen wat dit begrip inhoudt en welke voorbeelden hiervan te geven zijn?

„‘Comprehensive’ betekent veelomvattend. Wat we bedoelen, is dus het afstemmen van de grote diversiteit aan machtsmiddelen ten-

„Nederland hoort tegenwoordig helaas bij de slechte jongetjes in de klas”.

einde een gemeenschappelijk politiek doel te bereiken. Je kan daarbij denken aan diplomatie en militaire acties, maar ook aan ontwikkelingsprojecten, financiële sancties zoals het blokkeren van bankrekeningen en handels embargo’s, het blokkeren van visa en civiele missies zoals het opleiden van politie en waarnemingsmissies. De kunst is om al die activiteiten af te stemmen in tijd en plaats. Ik noemde de Hoorn van Afrika al als een goed voorbeeld. Een gevleugelde opmerking van mijn collega van Ontwikkelingssamenwerking was: “Geen ontwikkeling zonder veilig-

heid, maar ook geen veiligheid zonder ontwikkeling”. Daar ben ik het helemaal mee eens. Nederland heeft dat al vroeg opgepakt. Toen ik nog een jonge officier was, gaf Defensie prioriteit aan Bosnië en Ontwikkelingssamenwerking gaf prioriteit aan Soedan. Maar als we in Bosnië de civiele structuren niet van de grond zouden krijgen, zou het er onveilig blijven. En in Soedan gaven we ontwikkelingshulp, maar die verdween telkens in een bodemloos gat van onveiligheid. Nu stemmen we dat veel beter af. De missie in Uruzgan is een mooi voorbeeld waarin we het op nationaal niveau goed hadden afgestemd.”

Ook binnen de EU ontstaan spanningen. Zo heeft de nieuwe Griekse regering een pro-Russische minister van defensie geïnstalleerd. Wat betekent dit voor de (effectiviteit van de) EU en de NAVO?

„Als militair accepteer ik dat we geleid worden door democratisch verkozen politieke leiders. In de NAVO en de EU is dat niet anders, alleen heb je daar te maken met 28 democratisch verkozen regeringen. Al die regeringen streven primair het nationale belang na, maar ze beseffen gelukkig dat hun nationale belang vaak alleen maar kan worden behartigd in een EU- of NAVO-verband. Dat geldt ook voor Griekenland. Mogelijk zullen we door de nieuwe Griekse regering meer gedwongen worden ook vanuit het oogpunt van Rusland naar de problematiek te kijken. Misschien is dat zo slecht nog niet. Maar uiteindelijk zal ook Griekenland blijven inzien dat hun belangen in Europa liggen. Niet voor niets zijn de Grieken er trots op dat zij de bakermat zijn van de democratie. Ik hoop slechts dat de huidige economische crisis ons niet door politieke stemmingmakerij verkeerde keuzes laat maken op het gebied van veiligheid.”

Luitenant-generaal Van Osch (geheel rechts boven) op bezoek bij de EU Trainingsmissie voor Somalië (2011).

Nederland

Prof. Isabelle Duyvesteyn, hoogleraar Strategische studies aan de Universiteit van Leiden, stelde in haar oratie dat politieke, militaire en wetenschappelijke denkers lijden aan strategisch analfabetisme. Bent u het met haar conclusie eens?

„In een oratie mag je wat prikkelend zijn. Ik zie mezelf graag als een militaire en wetenschappelijke denker, dus ik zal na haar opmerking nog eens goed in de spiegel kijken. Ik kan niet spreken voor de politieke denkers. Wel zie ik dat we als militaire planners de neiging hebben om zeer rationeel te denken hoe we van een huidige slechte situatie naar een gewenste eindsituatie kunnen komen. In de politiek speelt de emotie een veel grotere rol. Bij het zien van groot humanitair leed overweegt de politiek soms een besluit tot militaire actie zonder alle langere termijncon-

„Bij het zien van groot humanitair leed overweegt de politiek soms een besluit tot militaire actie zonder alle langere termijnconsequenties af te wegen”.

sequenties af te wegen. Ik zie het als de rol van de militaire en wetenschappelijke denkers om dan hun rug recht te houden en ook de lange termijnconsequenties te benoemen.”

In 1940 bleek het Nederlandse leger ons land niet effectief te kunnen verdedigen. Verschillende oorzaken, waaronder verouderd materieel door bezuinigingen

op de krijgsmacht, wisseling in de legerleiding en het negeren van de tip van generaal Oster, lagen naar verluid daaraan ten grondslag. Welke lessen kunnen we hieruit trekken?

„U legt het antwoord al bijna in mijn mond. We zijn met Defensie inderdaad al door het ijs gezakt. We zijn niet meer in staat om met voldoende voortzettingsvermogen de bijdrage te leveren die we internationaal hebben afgesproken. En we zijn helaas niet de enige. Europa staat er daarom slecht voor als het gaat om de bescherming van onze gemeenschappelijke belangen.”

Defensie heeft in diverse bezuinigingsrondes flink moeten inleveren. Wat kan de Nederlandse krijgsmacht nu gebruiken?

„Simpel gezegd hebben we in Europa twee soorten problemen. Een aantal landen heeft nog steeds te verouderde strijdkrachten. Veel andere landen hebben weliswaar moderne strijdkrachten, maar met onvoldoende omvang om het lang genoeg vol te houden. Gelukkig heeft de Nederlandse defensieleiding de afgelopen jaren steeds gekozen voor het handhaven van kwaliteit en diversiteit. Dat geeft je de mogelijkheid flexibel in te spelen op wat internationaal nodig is voor het oplossen van een conflict. Maar we zijn op veel gebieden zo klein geworden dat we een vereiste bijdrage maar één keer kunnen leveren. Helaas zullen de meeste conflicten echter langer duren dan de vier tot zes maanden die wij in staat zijn om onze volwaardige bijdrage vol

te houden. Daarenboven is het nodig dat alle EU-landen, en dus ook Nederland, meer investeren in een aantal essentiële militaire capaciteiten, zoals strategisch luchttransport en moderne technologisch hoogwaardige inlichtingenmiddelen. Dit soort extreem dure middelen kunnen we ons alleen veroorloven als we ze gezamenlijk aanschaffen. Dat hoeft

„Defensie maakt deel uit van uw verzekering tegen toenemende veiligheidsrisico's. Zorg tijdig dat uw verzekering nog de risico's dekt”.

niet per se onder een NAVO- of EU-paraplu. Het is ook prima als een kleiner aantal landen dat gezamenlijk doet. Dat geeft bovendien de flexibiliteit om dit soort middelen onder de vlag van verschillende organisaties in te zetten.”

Welke boodschap heeft u voor de Nederlandse belastingbetaler betreffende de waarde van defensie voor hun veiligheid en vrijheid?

„U ziet in de wereld om ons heen dat de risico's voor onze veiligheid toenemen. Defensie maakt deel uit van uw verzekering tegen die risico's. Zorg tijdig dat uw verzekering nog de risico's dekt.”

De discussie over kwetsende kunst is niet nieuw. Na de rellen om de Deense Mohammed-cartoons stond de reikwijdte van de vrijheid van meningsuiting ook al ter discussie en bepleitte Ayaan Hirsi Ali een recht op belediging. Vandaag klinkt ook de roep om beperking van de meningsvrijheid, om zelfcensuur en zelfs om de terugkeer van religie. Dat klinkt ons misschien goed in de oren, maar moeten we dat wel willen?

Mr. C.A. Everse, wetenschappelijk medewerker WI-SGP

Hoe vrij is de vrijheid van meningsuiting?

Over hypersolidariteit, strafrecht, zelfcensuur, civiele religie en gebed

De Parijse aanslagen op een koshere supermarkt en op de redactie van het tijdschrift *Charlie Hebdo* brachten de West-Europese samenleving in beweging. Een massa van zo'n 3,7 miljoen mensen liep in optocht met *Je suis Charlie*-bordjes of stond in de rij om de fysieke *Charlie* zelf in bezit te nemen. Geen crisis of overheidsbesluit wist een dergelijke grote groep mensen op de been te brengen. We waren getuige van "de grootste uitstorting van solidariteit sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog", schreef *The New York Times*.¹

Hypersolidariteit

Ondertussen is iedereen van een koude kermis thuis. De bezieling verdween even hyperig als die opkwam. Na een jaar zal het *Charlie Hebdo* weer een even noodlijdend bestaan leiden als daarvoor; er bestaat geen zicht op langdurige steun. Want we moeten niet alleen solidair zijn met *Charlie Hebdo*, maar ook met de Grieken en met de ijsberen. Vandaag ben je Charlie, maar morgen weer gewoon Jan. Het is een koude, kortdurende, belevingsgerichte, maar ook eenzijdige solidariteit.

Elke notie van wederkerigheid is zoek. Wanneer er geen relatie bestaat tot het subject van die solidariteit, zal de liefde al snel verkillen. Dat raakt de kern van wat al langer geëld wordt als het probleem van onze postmoderne samenleving: niets kan ons langdurig binden en de interesse in elkaar is gereduceerd tot 'ieder zijn eigen ding'. Een duurzame, samenbindende kracht voor het menselijk samen leven is geen gemene deler

Het probleem van onze samenleving is: niets kan ons langdurig binden en de interesse in elkaar is gereduceerd tot 'ieder zijn eigen ding'.

meer. Genoeg remedies zijn geopperd. We zouden de vrijheid van meningsuiting juridisch kunnen beperken, onszelf zelfcensuur kunnen opleggen of religie kunnen inzetten om de sociale cohesie te herstellen. Dit artikel wil kanttekeningen bij de genoemde opties plaatsen en bezien welke attitude een christen in deze discussie past.

Plicht om te beledigen

Dat diverse tijdschriften en media het niet aandurfden om de gewraakte cover van het tijdschrift *Charlie Hebdo* te publiceren, kwam hen op veel kritiek te staan. Die discretie zou zijn ingegeven door angst en de veronderstelling dat alle moslims reactionair zouden zijn.² Ayaan Hirsi Ali zei het rond de Deense cartoonsaffaire al: journalisten zijn de samenleving verplicht om beledigende tekeningen te publiceren. Wie niet meedoet in het

choqueren en beledigen, wordt gezien als een laffe tegenstander van de vrijheid van meningsuiting.³ Om als beschaving te overleven, zouden we moeten vasthouden aan het recht tot belediging.⁴ In deze opvatting wordt de vrijheid van meningsuiting formeel en dogmatisch opgevat. De vrijheid van meningsuiting is versmald tot een recht, zelfs een plicht, om anderen te kwetsen. Omdat het een juridisch dogma is dat er geen straf wordt uitgedeeld als ten bate van het publieke debat een religie wordt beledigd, wordt hier ook strikt naar gehandeld. Wat formeel als uiterste grens geldt, is tegelijkertijd de meest pregnante vorm van meningsuiting geworden. De eigen aard van het recht en van de juridische werkelijkheid wordt dan totaal miskend. In het algemeen wordt recht gezien als een *ultimum remedium*⁵; het stelt de uiterste grenzen vast van het geoorloofde, niet van het oorbare. Ook al is het juridisch toegestaan, de volgende vraag is of het moreel gezien wel toelaatbaar is. Volgens de politiek filosoof Rutger Claassen lopen in het huidige debat juridische en morele dimensies door elkaar.⁶ Misschien is het gebrek aan moreel kompas de oorzaak dat er geen verschil meer wordt gemaakt tussen het morele en het juridische. Er is geen andere indicatie voor juist handelen dan de juridische ge- en verboden. Dan wordt echter gedanst op een zeer dun koord.

'Vruchtbare' religiekritiek

Volgens publicist Joep Schrijvers heeft 'kwetsende kunst' ook nut, namelijk: ontheiligen. Dat gebeurt door het heilige in een situatie te plaatsen van laagwaardigheid. Het banale wordt sacraal en het sacrale banaal. De gedachte is dan dat kritiek op godsdienst een weldadige, vruchtbare werking kan hebben.⁷

Anderen wakker schudden uit hun vanzelfsprekendheden zou een positief effect hebben op religieuze identiteiten. Minderheden worden in die gedachtegang juist beschermd door de vrijheid van meningsuiting: “Een religie belachelijk maken en de vrije meningsuiting verdedigen doe je niet om minderheden aan te vallen. Integendeel: laat je dat na, dan wordt het onmogelijk om de vrijheden van moslims of van iemand anders te verdedigen.”⁸

Wie niet meedoet in het choqueren en beledigen, wordt gezien als een laffe tegenstander van de vrijheid van meningsuiting.

Erg plausibel klinkt dit niet. Wanneer een meerderheid minderheden ongelimiteerd kan beledigen en ongestraft negatieve denkbelden kan verspreiden en minderheden die niet behoorlijk kunnen weerspreken, worden stigma's alleen maar vergroot. Het vrije woord verdeelt, zegt ook filosoof Ger Groot.⁹ Het stigmatiserend effect van belediging kan groepen van elkaar vervreemden of zelfs tegen elkaar opzetten, wat *in the end* de openbare orde bedreigt.

Juridische bescherming

Het openbare orde-argument was in de jaren dertig een van de redenen om de serie verboden op belediging, smaad en laster, haat zaaien en godslastering op te nemen in het Wetboek van Strafrecht.¹⁰ Het verbod op godslastering vloog er in 2013 uit, maar het verbod op (groeps)belediging van gelovigen staat

nog fier overeind. Het bijzondere is echter dat dit verbod niet door de rechter wordt gehandhaafd. Door de nadruk te leggen op het subjectieve van religieuze gevoeligheden leidt belediging van een groep gelovigen niet snel meer tot een veroordeling, waardoor we in de praktijk een recht op belediging hebben.¹¹ Hier klopt zelfs de juridische werkelijkheid niet meer met de praktische uitvoering van het recht. Overheidsbescherming van gelovigen in de kwetsbaarheid van hun geloof is echter wijdverbreid.

Volgens schema 1 kent bijna de helft van de landen in de wereld wetten die religie op enigerlei wijze beschermen. Schema 2 laat zien op welke wijze dit, verdeeld over de continenten, gebeurt. Opvallend gegeven is dat Europese landen belediging van religie (*defamation*

Laws Against Blasphemy, Apostasy or Defamation of Religion, 2011

	Number of Countries	% of Countries
No laws	104	53%
Yes, any of the following laws [^]	94	47
<i>Blasphemy</i>	32	16
<i>Apostasy</i>	20	10
<i>Defamation of religion, including religious hate speech</i>	87	44
	198	100

Numbers add to more than the total and percentages add to more than 100 because countries can penalize in multiple ways.

[^]This line represents the number or percentage of countries in which laws against blasphemy, apostasy or defamation of religion were present in calendar year 2011.

Question: Does any level of government penalize the defamation of religion, including penalizing such things as blasphemy, apostasy, religious hate speech and criticism or critiques of a religion or religions?

Pew Research Center's Forum on Religion & Public Life

Schema 1

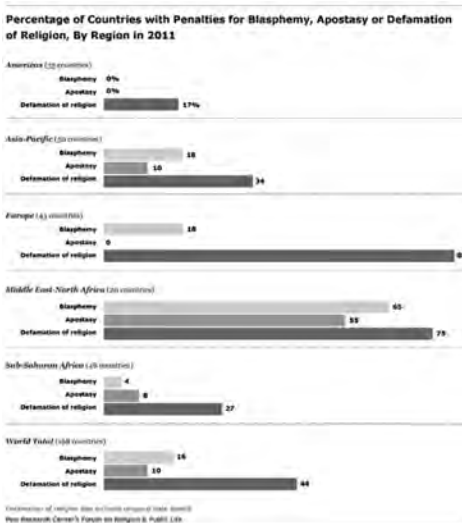
of religion) in grote getale strafbaar stellen. Openbare godslastering wordt minder strafbaar gesteld in Europa, maar des te meer in het Midden-Oosten, Noord-Afrika en Azië. Waarschijnlijk vindt dit zijn oorzaak in het islamitische karakter en de doorvoering van de sharia in die regio. Ook geloofsafvalligheid (apostasy) wordt daar bestraft, in tegenstelling tot Westerse landen die de diepgewortelde vrijheid van godsdienst respecteren.

De vraag kan gesteld worden wat juridische bescherming van religie ons zou kunnen brengen. In islamitische landen wordt strafbaarstelling van godslastering al te gemakkelijk gehanteerd als tirannieke stok om mee te slaan en het volk te drillen in een bepaalde ideologische opvatting. Gedacht kan worden aan de beschuldiging van godslastering aan het adres van Asia Bibi en de daaropvolgende veroordeling tot de doodstraf. Zeker wanneer onomkeerbare straffen staan op religieuze

belediging, kan het eerder gezien worden als een onderdrukingsinstrument dan een middel om bescherming te bieden aan kwetsbare groepen. In landen met een diep respect voor de vrijheid van godsdienst en geweten zou juridische bescherming van minderheden beter kunnen functioneren. Toch rijst de vraag of een proces tegen een provocateur of cartoonist ter bescherming van een beledigde overtuiging diegene ontdoet van zijn (verwongen) denkbelden. De overheid is geen rechter over het geweten, maar God.

Zelfcensuur en vrijheid

Kunnen we het dan van onze medemens verwachten? Is er voldoende kracht in onze samenleving aanwezig om die aan te spreken en op te roepen tot goed samenleven? In de zaterdagbijlage van *Trouw, Letter & Geest*, verscheen een artikel waarin Annette Jansen pleit voor zelfcensuur. Op de vraag hoe de harmonie kan worden bevorderd met degenen die-je-zelf-niet-kiest probeert deze antropologe een antwoord te formuleren. Het tolerantiebegrip zouden we volgens haar moeten invullen met de notie van ‘rekening houden met de ander’ en verbaal geweld moeten we kritisch tegemoet treden. Hoe goed dit ook klinkt, toch blijven gemengde gevoelens bestaan. Zelfcensuur duidt erop dat iemand wel de wil heeft om een bepaalde kwetsende mening te uiten, maar na rationeel beraad zichzelf weerhoudt van die uiting omdat het anderen of indirect jezelf (middels een aanslag) schade berokkent. Na een kosten-batenanalyse komt men dan tot de conclusie een bepaalde handeling na te laten. Dit is in beginsel al een stap in de goede richting; zich onthouden van actieve belediging richt in ieder geval geen schade aan. Toch legt zelfcensuur de vinger niet op de

Schema 2

zere plek, namelijk de kwade wil om een kwetsende mening te verkondigen. Zelfcensuur is dan gebaseerd op angst en is in de kern egoïstisch. Denken vanuit het schade-perspectief duidt ook op een negatieve opvatting van vrijheid, een vrijheid zonder inhoud die louter een uiterste grens kent, de vrijheid 'van'. Volgens Isaiah Berlin heeft vrijheid in de zin van rationele zelfbepaling weinig oog voor onze behoefte aan erkenning. Wanneer mensen klagen over onvrijheid, "komt dat altijd voort uit het ontbreken van werkelijke erkenning."¹² De kern van vrijheid ligt niet alleen in de interactie met anderen, maar in het feit dat ik een sociaal wezen ben.¹³ Vrijheid bestaat in die context uit de elementen van eenheid, integratie van belangen en een leven in wederzijdse afhankelijkheid en offeringen.¹⁴ Zelfcensuur geeft dan weinig vrijheid, want het legt niet de verbinding met de ander die je eigenlijk wilde kwetsen.

Civiele religie

Hoe krijg je die verantwoordelijkheid terug in de samenleving? Moeten we religie van stal halen om te functioneren als vulmiddel voor de gaten in de postmoderne samenleving? De Fransman Michel Houellebecq schetste dit scenario in zijn nieuwe roman *Soumission*, die zou moeten verschijnen rond de datum van de aanslagen in Parijs. De Franse beroepsadvocaat, die moest onderduiken, beschrijft in zijn boek hoe Frankrijk eruit zou zien wanneer de islamisering onomkeerbaar is, de samenleving volledig is gepolariseerd en de eerste moslimpresident een feit is. De vrouwen verdwijnen achter de voordeur, de werkeloosheid is opgelost en de samenleving heeft zijn bezieling terug.¹⁵ Het idee dat religie de sociale cohesie kan bevorderen wordt ook teruggevonden bij Machiavelli en Rous-

seau. Om burgers tot loyaliteit op te wekken raadt Rousseau de staat aan om religie als instrument te gebruiken. De staat is niet zozeer geïnteresseerd in de inhoud van religies, maar dat mensen een religie hebben zodat het hen helpt om hun plichten te vervullen.¹⁶ Fareed Zakaria verwoordt die notie vanuit het besef dat "voor het voortbestaan van de rechtsorde meer nodig is dan de goede bedoelingen van heersers, want die kunnen veranderen (zowel

Door de nadruk te leggen op het subjectieve van religieuze gevoeligheden leidt belediging van een groep gelovigen niet snel meer tot een veroordeling

de bedoelingen als de heersers)."¹⁷ Er is ook behoefte aan instellingen binnen de samenleving die hun kracht niet uitsluitend aan de staat ontleen. Deze instrumentele visie op godsdienst als samenbindend element in een maatschappij, wordt ook wel bestempeld als 'civiele religie'. De plaats van religie in Amerika is hiervan een goed voorbeeld, waar publieke uitingen van religie als 'God bless America' of 'one nation under God' gemeengoed zijn.

Bijzonderheid van geloof

Hoe gezellig met-z'n-allen-geloven ook klinkt, er zijn serieuze bezwaren aan te tekenen tegen een politieke orde die religieus 'moet' zijn. De politiek filosoof Govert Buijs noemt er drie: het transcendentiebezwaar, het innerlijkheidsbezwaar en het herkenbaarheidsbezwaar.¹⁸ Civiele religie draagt het gevaar in zich dat

het transcendente van God wordt miskend door God te verweven in een bepaalde politieke ordening. Ook kan de staat middels uiterlijk afgedwongen religieuze binding geen innerlijke relatie met God tot stand brengen. Citaten van Augustinus kunnen hierbij in herinnering worden geroepen, zoals “Keer u naar uw geweten, ondervraag het, keer terug broeders, naar de innerlijkheid en richt uw blik in al wat u doet op de Getuige (op God)”.¹⁹ Ook zal civiele religie onvermijdelijk algemene elementen van diverse religies moeten vermengen, wil het algemeen zijn. Maar daarmee wordt het, aldus Govert Buijs, tegelijkertijd onherkenbaar voor de aanhangers van een specifieke religie. Dit is terug te zien in de strijd die de gereformeerden in de negentiende eeuw streden voor eigen onderwijs in plaats van algemeen christelijk onderwijs.

Bid en werk

Valt het nihilistische gat in onze samenleving nog te dichten? Bij het gebruik van strafrech-

telijke verboden, zelfcensuur of een civiele religie tot dit doel kunnen vraagtekens worden geplaatst. Van de overheid of menselijke rationele afwegingen is niet veel heil te verwachten. Moeten we beledigingen, ook aan eigen adres, dan maar met lede ogen aanzien? Enerzijds zullen we onze linker wang moeten toekeren en de spot en smaad verdragen, zoals ook Jezus deed. Maar tegelijkertijd geeft Hij ons ook de opdracht om actief te zijn: “Bid voor degenen die u beledigen”.²⁰ Ook reikt onze belijdenis het tegenovergestelde van belediging aan: dat we de eer en goede naam van onze naaste willen bevorderen.²¹ Zo kunnen we onze verantwoordelijkheid nemen en een positief voorbeeld tegenover alle beledigingen stellen. Het is onze opdracht het kwade te overwinnen door het goede.²² Die opdracht – bidden voor de mensen achter *Charlie Hebdo* en geen ‘eigen schuld, dikke bult’ verkondigen – kan pijnlijk zijn, maar biedt uiteindelijk meer vrijheid dan de kille en kortstondige *Je suis Charlie*-solidariteit.

Noten

1. Adam B. Ellick en Liz Alderman in *The New York Times*, ‘Crisis in France Is Seen as Sign of Chronic Ills’, 14 januari 2015.
2. <https://kenanmalik.wordpress.com/2015/01/08/je-suis-charlie-its-a-bit-late/>.
3. Rutger Claassen, *Het huis van de vrijheid. Een politieke filosofie voor vandaag* (Amsterdam 2011), p. 79.
4. Flemming Rose in *De Volkskrant*, ‘Tegen de tirannie van het zwijgen’, 10 januari 2015.
5. J.H. Crijns, ‘Het strafrecht als ultimum remedium. Levend leidmotief of archaisch desideratum?’, *Ars Aequi* 2012-01.
6. Rutger Claassen, p. 78.
7. Rutger Claassen, p. 82.
8. <https://kenanmalik.wordpress.com/2015/01/08/je-suis-charlie-its-a-bit-late/>
9. Ger Groot in *Trouw*, ‘De paradoxen van het vrije woord’, 11 januari 2015.
10. Marloes van Noorloos, *Strafbaarstelling van ‘belediging van geloof’. Een onderzoek naar mogelijke aanpassing van de uitingsdelicten in het Wetboek van Strafrecht, mede in het licht van internationale verdragsverplichtingen* (Den Haag 2014), p. 14.
11. Rutger Claassen, p. 79.
12. Isaiah Berlin, *Twee opvattingen van vrijheid* (Amsterdam 2010), p. 60
13. Isaiah Berlin, p. 59
14. Isaiah Berlin, p. 64
15. *Volkskrant*, ‘Houellebecq houdt vol dat roman ‘Soumission’ geen provocatie is’, 7 januari 2015.
16. Hoofdstuk IV.8 van *Du contrat social*.
17. Fareed Zakaria, *De toekomst van vrijheid. De paradoxen en schaduwzijden van democratie* (Amsterdam/Antwerpen 2003), p. 28
18. G.J. Buijs, ‘...zo bitter, bitter liefgehad. Civil Religion in een multiculturele samenleving’, in: Jos Kole en Gerrit de Kruijf (red.), *Het ongemak van religie. Multiculturaliteit en ethiek* (Kampen 2005), p. 106-107.
19. Aurelius Augustinus in *Brief 8*, nr. 9.
20. Mattheus 5:44.
21. Naar het antwoord op vraag 112 van de Heidelbergse Catechismus (1563).
22. Prof. dr. G.C. den Hertog in *In de Waagschaal* 2015-1.

In de zomer van 1942 schreven leden van de Duitse verzetsbeweging *Die Weiße Rose* (De Witte Roos) een vlammend protest tegen het naziregime. *Die Weiße Rose* werd gevormd door een groep studenten van Universiteit van München. Ze waren er diep van overtuigd dat het hun morele en christelijke roeping was om te protesteren tegen het demonische bewind van Hitler. Dat moesten zij met hun leven bekopen.

A. Boersma, commissielid Internationaal SGP-jongeren

Die Weiße Rose: strijd met woorden

Inspirerend voorbeeld van moedig verzet door jongeren

De verzetsgroep *Die Weiße Rose* ontstaat in 1942 rondom de persoon van Hans Scholl (1918-1943). Hans groeit op als oudste zoon in een Luthers gezin. Zijn moeder, Lina Scholl-Müller, is een gelovige vrouw. Hans' vader Robert Scholl is tot 1930 burgemeester in twee dorpjes in het zuiden van Duitsland. Robert Scholl staat bekend als een criticus van nazi-partij. Toch treedt Hans in 1933 toe tot de *Hitlerjugend*, waarschijnlijk onder de indruk van het optreden van Hitler. Eenmaal

toegetreten tot de jeugdbeweging ontdekt Hans de ware aard van het nationaal-socialisme. Hans zoekt aansluiting bij een andere (cultuur-kritische) jeugdbond, maar wordt hiervoor in 1937 opgepakt en kortstondig in hechtenis genomen. Behalve de *Hitlerjugend* zijn alle jongerenorganisaties inmiddels verboden. Kort daarna wordt Hans opgeroepen voor een tweejarige militaire dienstplicht. Na de afronding van zijn dienstplicht gaat hij geneeskunde studeren aan de Ludwig-Maximi-

lians-Universiteit in München. Tijdens deze studie ontmoet hij Christoph Probst (1919-1943), Willi Graf (1918-1943) en Alexander Schmorell (1917-1943), met wie hij een liefde voor theologie, filosofie, literatuur en klassieke muziek en een afkeer van het naziregime deelt. Ook Christoph, Willi en Alexander zijn na hun middelbare schooltijd opgeroepen voor verplichte militaire dienst. Vooral Alexander – een onafhankelijke en vrije geest – ervaart het autoritaire karakter van het leger als een verschrikking. Het maakt hem tot een vastberaden tegenstander van het nationaal-socialisme. In München wordt Hans ook herenigd met zijn zus Sophie Scholl (1921-1943) die aan dezelfde universiteit biologie en filosofie gaat studeren.

Veldtocht naar Rusland

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog worden Hans, Willi en Sophie opnieuw opgetrommeld voor het leger. Hans moet op veldtocht naar Frankrijk en Willi naar Oost-Europa. In Joegoslavië, Polen en Rusland hoort en ziet hij de gruwelijke moordacties op de Slavische en Joodse bevolking. Sophie moet in 1941 een halfjaar aan de slag voor de *Reichsarbeitsdienst* – onder dwang. Het kazerneachtige klimaat leidt ertoe dat ze gaat nadenken over passief verzet. Als de groep in het voorjaar van 1942 weer compleet is, wordt er intensief nagedacht over de vraag hoe zij zich moeten opstellen tegenover de dictatuur van de nazi's. *Die Weiße Rose* wordt officieel opgericht. Hans en Alexander schrijven in juni

Van links naar rechts: Hans Scholl, Sophie Scholl en Christoph Probst.

vier pamfletten tegen het regime, die met behulp van de anderen in grote oplages worden gedrukt en onder studenten verspreid. Alles illegaal. Een maand later moeten Willi, Hans en Alexander mee als arts op de veldtocht naar Rusland. Voor Alexander – geboren in het Oeralgebergte – voelt het als thuiskomen. In zijn moedertaal maakt hij contact met de lokale bevolking en spreekt hij over de Duitse bezetting. De drie zijn geschokt als ze horen en zien welke onvoorstelbare gruwelijkheden er door de nazi's in Oost-Europa en Rusland worden begaan.

Pamfletten en leuzen

In het winterseizoen 1942-1943 keren de drie weer terug naar München. Er wordt een

Hans, Alexander en Willi trekken er 's nachts op uit om protestleuzen op openbare gebouwen te schrijven: 'Freiheit', 'Nooit meer Hitler'.

vijfde pamflet geschreven en Hans, Alexander en Willi trekken er 's nachts op uit om protestleuzen op openbare gebouwen te schrijven: 'Freiheit', 'Nooit meer Hitler'. Christoph blijft telkens wat op de achtergrond, uit angst voor zijn gezin. De pamfletten zijn intellectueel getoonzet. Het taalgebruik is krachtig, maar soms wat overdreven. In de pamfletten beroept *Die Weiße Rose* zich op beroemde schrijvers en filosofen uit het verleden, zoals de Chinese wijsgeer Lao Tse (6e eeuw v. Chr.), Aristoteles (384-322 v. Chr.), Goethe (1749-1832), Novalis (1772-1802) en Von

Het laatste vlugschrift van *Die Weiße Rose* werd naar Engeland gesmokkeld en vanuit RAF-vliegtuigen in grote hoeveelheden uitgestrooid boven diverse Duitse steden.

Schiller (1759-1805). In het vierde pamflet wordt Prediker 4 vers 1-2 geciteerd.

Een belangrijk argument waarvan *Die Weiße Rose* in de pamfletten gebruik maakt, is dat het Duitse volk zich medeplichtig maakt aan het naziregime, als zij daar niet tegen protesteert. Sterker nog, in het tweede pamflet schrijven Hans en Alexander dat het Duitse volk zelf schuldig is aan feit dat het 'afschuwelijkste aller gedochten van regeringen' aan de macht is gekomen. 'Iedereen is schuldig, schuldig, schuldig'. In alle pamfletten roept *Die Weiße Rose* daarom op tot passief verzet en sabotage. Een

citaat uit het derde pamflet, juni 1942: ‘Probeer alle kennissen, ook uit de onderste lagen van de bevolking, te overtuigen van de zinloosheid en de uitzichtloosheid van deze oorlog, van de geestelijke en economische terreur van het nationaal-socialisme, van het vernietigen van alle morele en religieuze waarden – en roep iedereen op tot *passief* verzet!’

Het zesde pamflet wordt geschreven door een hoogleraar van de Ludwig-Maximilians-Universiteit, Kurt Huber (1893-1943). Op 18 februari 1943 worden bij de verspreiding van dit pamflet Hans en Sophie opgepakt, in het

‘Wij zwijgen niet, wij zijn uw slechte geweten’.

universiteitsgebouw. De nazi’s vinden bij Hans de handgeschreven conceptversie voor een zevende pamflet. Auteur: Christoph Probst. Een dag later worden Christoph en Willi gearresteerd en binnen een maand ook Alexander en professor Huber. Hans, Sophie en Christoph worden op 22 februari veroordeeld en geëxecuteerd door middel van de guillotine. In juli en september worden ook de andere gearresteerde leden van de verzetsgroep op deze wijze om het leven gebracht. Tegenover de Gestapo verklaart Sophie dat zij het nationaal-socialisme principieel afwijst omdat ‘naar mijn opvatting de geestelijke vrijheid van de mens op een manier wordt beknot, die mijn binnenste tegenspreekt.’ Sophie sluit haar verhoor af met de woorden: ‘Ik ben nog steeds van mening dat ik het

De graven van Hans en Sophie Schöll en Christoph Probst.

Sophie Scholl, een boekenwurm...

beste gedaan heb, wat ik voor mijn volk kon doen. Ik heb geen spijt van mijn handelen en zal de gevolgen daarvan volledig op mij nemen.' Om vijf uur 's middags wordt het doodvonnis voltrokken. Sophie sterft rustig en kalm, zo staat in het protocol geschreven. Twee minuten later wordt haar broer omgebracht. Vlak voordat de valbijl wordt losgelaten, roept Hans luid: 'Es lebe die Freiheit!' ¹

Zivilcourage

De geschiedenis van *Die Weiße Rose* wordt vandaag de dag gezien als een aansprekend voorbeeld van *Zivilcourage*, in het Nederlands vertaald met 'burgermoed'. In de Duitstalige sociale wetenschappen is uitgebreid onderzoek gedaan naar de idee van *Zivilcourage*. De socioloog Nunner-Winkler definieert het als 'een daad die gericht is op het behoud van de belangrijkste democratische waarden. Essentieel is dat voor zo'n daad een flinke dosis moed wordt gevraagd

omdat de daad altijd risico's meebrengt voor de persoon in kwestie'.² De psycholoog Brandstätter-Morawietz pleit ervoor om burgers te 'trainen' in burgermoed. Deze training moet volgens haar al op de middelbare school beginnen. Het tonen van 'burgermoed' zou nauw verbonden zijn met allerlei 'democratische en menselijke waarden'.³ In deze interpretatie van *Zivilcourage* komt sterk de hedendaagse (seculiere) invulling van mensenrechten en burgerrechten tot uitdrukking. Ook in toespraken van politici en staatshoofden wordt vaak vanuit dit perspectief naar burgermoed gekeken.⁴ *Die Weiße Rose* wordt dan geïnterpreteerd als een verzetsgroep die streed tegen 'discriminatie' en 'vreemdelingenhaat' en voor 'menselijke waardigheid', 'burgerlijke vrijheden' en 'fundamentele mensenrechten'.⁵

Volgens Die Weiße Rose heeft elk mens recht op een bruikbare en rechtvaardige staat, die de vrijheid van de enkeling en het welzijn van het geheel garandeert.

Christelijke duiding

Het is echter ook goed mogelijk om het begrip *Zivilcourage* op een christelijke wijze te duiden. Passief en principieel verzet tegen de macht van het kwaad heeft oude, Bijbelse papieren. Denk aan de twee verloskundigen in Egypte, Sifra en Pua, die ongehoorzaam waren aan het bevel van de farao om alle Hebreeuwse jongetjes te doden.⁶ Omdat zij God vreesden, lieten ze de jongens in leven. 'En God zegende hen', staat er. Een tweede voorbeeld is Obadja, die honderd profeten ver-

borg in de rotsen, toen deze door de goddeloze koningin Izebel dreigden te worden gedood.⁷ Van Obadja staat geschreven dat hij de HEERE zeer vreesde. Waarschijnlijk heeft hij van zijn eigen inkomen deze profeten onderhouden. Obadja had een hoge positie binnen het koninkrijk. Bekend zijn tenslotte de woorden van Petrus, die tegenover de religieuze leiders van Israël betuigt dat hij ‘Gode meer gehoorzaam moet zijn dan de mensen’, als hem door het Sanhedrin wordt verboden Christus te verkondigen.⁸

Maar is dit niet in strijd met de opdracht van Paulus om gehoorzaam te zijn aan het gezag van de overheid (Romeinen 13)? We dienen zeker te beseffen dat alle macht op aarde ons is gegeven door goddelijke wijsheid. Door Hem regeren de koningen.⁹

Het *misbruik* van macht druist echter tegen Gods geboden in. De overheid heeft rechtvaardig te handelen, omdat de Koning der koningen rechtvaardig en heilig handelt.¹⁰ Wanneer wetten van een land in flagrante strijd zijn met Gods geboden, gaat de overheid haar boekje te buiten. Zij staat immers niet boven Gods wet.¹¹

Bevrijding van het kwaad

Hans en Alexander hebben deze gedachte heel scherp uitgewerkt in hun vierde pamflet: ‘Elk woord uit Hitlers mond is een leugen. Als hij vrede zegt, bedoelt hij oorlog, en als hij op misdadige wijze de naam van de Almachtige noemt, dan bedoelt hij de macht van het kwaad, de gevallen engel, de Satan. Zijn mond is de stinkende muil van de hel, zijn macht is in wezen verwerpelijk.’ Volgens *Die Weiße Rose* heeft elk mens recht ‘op een bruikbare en rechtvaardige staat, die de vrijheid van de enkeling en het welzijn van het geheel garandeert. Onze huidige staat is echter de dictatuur van het kwaad’ (derde pamflet). ‘En hiertegen mag, ja *moet* zelfs opgetreden worden. Waar het kwaad zich openbaart in de maatschappij, mag een christen niet zwijgen, maar moet hij spreken. Wij zwijgen niet, wij zijn uw slechte geweten; *Die Weiße Rose* laat u niet met rust!’ (vierde pamflet). Is hier geen sprake van een inspirerend en veelzeggend voorbeeld van burgermoed en christenplicht? Een christen zwijgt niet, omdat hij de kracht van het Woord verstaat: het Evangelie dat verlossing van het kwaad en bevrijding uit de ‘banden van de dood’ door Christus verkondigt.

Noten

1. De geschiedenis van *Die Weiße Rose* is beschreven door Inge Scholl, de oudste zus van Hans en Sophie. Het boek is tien jaar geleden vertaald in het Nederlands. I. Scholl, *De Witte Roos* (Amsterdam 2005). In 2010 verscheen van de hand van Barbara Beuys: *Sophie Scholl. Biografie* (München, Carl Hanser Verlag).
2. G. Nunner-Winkler, ‘Zivilcourage als Persönlichkeitsdisposition. Bedingungen der individuellen Entwicklung’, in: E. Feil, *Zivilcourage und demokratische Kultur. Sechste Dietrich-Bonhoeffer-Vorlesung* (Münster 2002), pp. 77-106.
3. V. Brandstätter-Morawietz, ‘Civil Courage begins in Everyday Situations’, in: *Current Concerns* (mei 2010, nr. 9).
4. Zie bijvoorbeeld de 5-mei lezing van de (toenmalige) Prins van Oranje in 2005. ‘Aan de vrijheid verplicht’.
5. Zie bijvoorbeeld de toespraak van de Duitse Bundespräsident (Joachim Gauck), bij de zeventigjarige herdenking van de oprichting van *Die Weiße Rose* (30 januari 2013).
6. Exodus 1:15-22.
7. 1 Koningen 18:4
8. Handelingen 5:29.
9. Spreuken 8:15.
10. Zie de verklaring van Matthew Henry op Romeinen 13:1-6 en Johannes Calvijn, *Institutie*, 4.20.31.
11. Deuteronomium 17:14-20.

De meeste Nederlanders zullen bij het vallen van de naam van dr. J. Koopmans (1905-1945) geen flauwe notie hebben over wie het gaat en wat voor bijzonders deze man tijdens zijn korte leven deed. Deze maand is het 70 jaar geleden dat hij stierf, slechts anderhalve maand voor de Bevrijding. Wat dreef deze waarlijk beginselvaste dominee?

Drs. J.A. Schippers, directeur WI-SGP

„Men moet op tijd de moed hebben..”

Toen anderen zwegen, schreef ds. J. Koopmans profetische woorden

We schrijven oktober 1940. Nederland is vijf maanden bezet door Hitlers regime. In die oktobermaand kregen alle Nederlandse ambtenaren en onderwijzers, hoogleraren en studenten van de Duitse bezetter een formulier toegestuurd waarop zij moesten aangeven of zij van Arischen of Joodsen bloede waren. Argeloos en meegaand waren circa tweehonderdduizend Nederlanders in overheidsdienst, toen zij deze zogenoemde Ariërverklaring tekenden. Van verzet was nauwelijks sprake. Al-

leen de rechters in Utrecht, 1700 studenten in Leiden en 240 hoogleraren weigerden te tekenen.

Het eerste illegale pamflet

De onnadenkendheid en gemakzucht waarmee velen tekenden, verontrustte ds. J. Koopmans in hoge mate. Hij greep naar zijn pen en vervaardigde het eerste illegale pamflet dat in ons land verscheen tijdens de bezetting. In één nacht schreef hij een vlamvend

protest onder de titel *Bijna te laat!* Wie 75 jaar na dato deze brochure leest, wordt nog steeds getroffen door Koopmans' gloedvolle betoog.¹ Het is één langgerekte noodkreet uit een zeer geprangd gemoed. Een hartstochtelijk pleidooi aan de lezers om tot inkeer te komen, nu 'het bijna maar nog niet helemaal te laat is'. Het geschrift is ook een heldere klarenstoot in de oren van de ingedommelde ambtelijke top, die blijkbaar niet doorhad dat

het ogenschijnlijk onschuldige invulformulier een middel was om verdere maatregelen tegen de Joden mogelijk te maken. Ten slotte is *Bijna te laat!* niet het minst een striemende aanklacht tegen het schrijnende gebrek aan geestelijke leiding door de kerken van Nederland. Gewone christenmensen kregen geen praktisch advies, aldus Koopmans. 'Maar moet ik nu teekenen of niet teekenen? Moet ik helpen, het den heidenen gemakkelijker te

Beknopte levensschets Jan Koopmans

Ds. J. Koopmans werd op 26 mei 1905 geboren in Sliedrecht. Hij volgde aanvankelijk de opleiding tot leraar aan de HBS in Bussum. Al tijdens zijn middelbare schooltijd leefde bij hem het verlangen om predikant te worden, maar zijn vader stond daar eerst zeer gereserveerd tegenover. Toen Koopmans in 1922 theologie ging studeren in Utrecht kreeg hij wel de steun van zijn ouders. Hij trouwde met Chrisje Breen. Uit het huwelijk werden vijf kinderen geboren. Nadat hij vanaf 1927 hulpprediker in Dalftsen was geweest, werd Koopmans in 1928 bevestigd tot predikant in Elkerzee op het Zeeuwse eiland Schouwen. Drie jaar later nam hij het beroep naar 's-Heer Hendrikskinderen aan. In 1936 legde hij het doctoraal examen theologie af. De titel van zijn scriptie luidde: *Luther en Melanchthon over het gezag der kerk*. Dit thema werkte Koopmans verder uit in zijn promotieonderzoek: *Het oudkerkelijk dogma in de Reformatie, bepaaldelijk bij Calvijn*. Deze dissertatie verscheen in 1938.

In de zomer van 1941 deed Koopmans intrede in de Hervormde Gemeente te Amsterdam. Zijn standplaats was vanaf 1943 de Noorderkerk. Consistorie en pastorie werden al gauw een broedplaats van allerlei verzetsactiviteiten. In 1941 publiceerde hij een brochure *Wat wij wel en wat wij niet gelooven* waarin hij het antisemitisme verwierp als 'een van de hardnekkigste en dodelijkste vormen van verzet tegen de heilige en barmhartige God, wiens Naam wij belijden'¹⁵ Als voorman van het kerkelijk verzet moest Koopmans aan het eind van de oorlog onderduiken. Het laatste 'logeerde' hij bij de gereformeerde familie Van der Flier op de Stadhouderskade. Op maandagmorgen 12 maart 1945 hoorde hij rumoer en keek naar buiten. Hij zag hoe de Duitsers als wraakactie een mitrailleur opstelden voor de executie van 42 mensen, onder wie een vijftienjarige jongen. Het salvo ging deels over de hoofden van de ongelukkigen heen. Eén van de kogels trof Koopmans in het linkeroog. Zwaar gewond werd hij opgenomen in het Wilhelmina Gasthuis, waar hij op zaterdagavond 24 maart stierf. Hij was 39 jaar oud.

maken, de Joden in Nederland in het vizier te krijgen? Of moet ik zeggen, wat in een Kerkblad gestaan heeft (en hier uit het geheugen, dus ietwat vrij, wordt aangehaald): ‘Eer vergete mijn rechterhand zichzelf, dan dat ik een verklaring ondertekenen, dat ik niet ‘van Joodschen bloede’ ben, waarbij ik dus verklaar: Gij, Heere Jezus, zijt wel ‘van Joodschen bloede’ geweest, maar ik gelukkig niet, en daarom kan ik mijn betrekking houden.’

‘Bijna te laat!’ is een striemende aanklacht tegen het schrijnende gebrek aan geestelijke leiding door de kerken van Nederland.

Jan Koopmans (1905-1945)

Wij mochten wel wensen, wij hebben er als gekwelde en geknechte gewetens recht op, dat de Nederlandsche Kerken ons uit beweegredenen van barmhartigheid en op gronden aan de Heilige Schrift ontleend christelijken raad geven. Moet ik teekenen of niet teekenen? Het gaat om de *praktijk!* Help mij Kerk van Nederland!²

Wij hebben één slag verloren

Het tekent dominee Koopmans dat hij reeds in november 1940 de moed opbracht om zijn medeburgers te waarschuwen voor het naderend onheil dat de Joden in ons land te wachten stond. Blijkbaar voorvoelde hij een groot gevaar waarvan velen zich totaal niet bewust waren. Achteraf is het gemakkelijk om de staf te breken over de afwezigheid van een georganiseerde, massale weigering om de Ariërverklaring te tekenen. We moeten ons immers realiseren dat in het najaar van 1940 de bezetter de Joodse Nederlanders nog geen al te zichtbaar leed berokkende. Het verbod op de rituele slacht en op benoeming van Joden in overheidsdienst waren de tot dan toe uitgevaardigde maatregelen. De Joden werden nog niet verplicht een gele ster te dragen, ze werden nog niet afgevoerd in treinen naar Westerbork, de Wannsee-conferentie lag nog in het verschiet en van de vernietigingskampen in Auschwitz en Bergen-Belsen had nog geen Nederlander iets kunnen vernemen. Het gegeven dat zoveel Nederlanders de Ariërverklaring ondertekenden, bracht Koopmans tot de slotsom dat de eerste slag verloren was: ‘Wanneer als één man allen, die het formulier moesten ondertekenen, de ondertekening hadden geweigerd, was het den Duitschers eenvoudig onmogelijk geweest, hun praktijken hier te importeerden. Wij moeten eerlijk bekennen: daarvoor is het nu te

laat. [...] Wij moeten de dingen niet mooier voorstellen dan zij zijn. Wij doen het beste om maar eerlijk toe te geven: wij hebben één slag verloren.’³

Zij gaan eruit en zij gaan eraan!

Een paar alinea’s verder schreef Koopmans de volgende profetische woorden: ‘Wij hadden dezen slag niet behoeven te verliezen. Als wij maar in vertrouwen op God en rekenend op

‘Wij hadden dezen slag niet behoeven te verliezen. Als wij maar in vertrouwen op God en rekenend op elkaar, hadden gedaan, wat wij schuldig waren te doen.’

elkaar, hadden gedaan, wat wij schuldig waren te doen. De volgende slag wordt moeilijker. Nu komt natuurlijk het ontslag aan personen ‘van Joodschen bloede’. Of zij in hun ambt of betrekking misschien uitmunten dingen hebben gepresteerd, zal niet worden gevraagd. Of zij met God en met eere hun werk hebben waargenomen, doet niet ter zake. Of er ook maar iemand van onbesproken arische herkomst gevonden kon worden, die hen goed kan vervangen, is van geen beteekenis. *Zij gaan eruit!* Zij nemen immers volgens de nieuwe orde “een geheel verkeerde plaats in de geschiedenis” in. En dr. v.d. Vaart Smit, die jaren geleden wel eens op een preekstoel heeft gestaan, heeft geschreven, dat de Joden met Gods hulp van die verkeerde plaats verdreven moeten worden. *Zij*

gaan eruit - daaromtrent moeten wij ons niet de flauwste illusies maken. *Zij gaan eruit en zij gaan eraan.*’⁴

Jaren later schreef Jacques Presser in zijn boek *Ondergang* over deze brochure van Koopmans: ‘Een buitengewone geladenheid spreekt uit dit stuk, een bewogenheid, wortelend in het besef, dat hier een ontzettende catastrofe was aangevangen. Het is alsof Dr. Koopmans in één ogenblik de martelgang naar de crematoria als in een flits heeft aanschouwd, de apocalyptische neerstorting in ondergang en dood heeft gezien. En sprak, spreken moest.’⁵

Hoe kon dominee Koopmans deze verschrikkelijke ondergang voorvoeld hebben? Waarom had hij dit inzicht wel en waarom ontbrak het zovele andere predikanten en politieke voormannen in zijn dagen aan inzicht en moed? Een intrigerende vraag! Zonder al te zeer in allerlei speculaties te vervallen, kan daarover het volgende worden gezegd. Ik noem drie factoren.

Een brede blik

Allereerst was Koopmans een predikant die zijn werkterrein niet beperkte tot de studeerkamer, de kansel en de kerkelijke gemeente. Al vroeg maakte Koopmans zich zorgen over de opkomst van het nationaal-socialisme in Duitsland. Zo onderhield hij goede contacten met Hebe Kohlbrugge⁶, een jonge vrouw die colleges had gevolgd bij Karl Barth en in Berlijn bij ds. Martin Niemöller had gewerkt – een predikant die actief was in de *Bekennende Kirche*, het kerkelijk verzet tegen Hitler. Wegens anti-nazistische uitlatingen was Hebe Kohlbrugge in 1939 Duitsland ‘für ewig’ uitgezet. De *Barmer Thesen* die in de kring van de *Bekennende Kirche* in 1934 waren opgesteld inspireerden Koopmans – samen met o.a. H.

Berkhof en G. Oorthuys – in 1937 tot het schrijven van een Nederlandse variant: de Amersfoortse stellingen.⁷ Deze stellingen bekritiseerden de Jodenvervolging en de machten die openlijk of bedekt de kerk vervolgden en de ‘eenvoudige menselijkheid door middel van geweld of angst’ onmogelijk maakten, de nazi’s dus. De strikte neutraliteit waaraan de Nederlandse regering vasthield, was volgens Koopmans een laffe keuze die

‘Belijden wij Jezus Christus ten overstaan van de machten, van de tijdgeest?’

enkel werd ingegeven door eigenbelang. Slechts één hervormde hoogleraar, de jurist Paul Scholten, leende zijn naam aan de Amersfoortse stellingen. Anderen vonden de stellingen te barthiaans, te anti-Duits of ze waren gewoon te bang. Koopmans’ kennis van de gang van zaken in Duitsland maakte hem veel alerter dan menigeen die vond dat het wel meeviel met de repressie in de eerste maanden van de bezetting in 1940. Koopmans voelde juist aan dat de Duitse bezetter zich in eerste instantie wat terughoudend opstelde en wist van de ervaringen van protesterende predikanten in Duitsland dat de nazi’s in staat waren tot ongekende wredeheden.

De belijdenis als basis

Een tweede factor is Koopmans’ drijfveer om vanuit de belijdenis van de kerk in de prediking antwoord te geven op de actuele, maatschappelijke vragen van de dag. Koopmans was van opvatting dat de belijdenissen en dogma’s die kerkvaders en reformatoren had-

WAT WIJ WEL EN WAT WIJ NIET GELOOVEN.

Het stuk dat U hier afgedrukt vindt, is een vorm van belijdenis, zooals die onder den druk en de dreiging van den totaalaat is gewekt in de harten van vele christenmenschen. Zij, die zich geen christenen durven of willen noemen hebben den laatsten tijd toch ook wel een vermoeden, dat grondelementen van het christelijk geloof in het geding zijn; maar welke eigenlijk? Een antwoord daarop, hangt af van ons inzicht zoowel in het wezen van den totaalaat als van een Christus-belijdende kerkgemeenschap. In het volgende wordt positief en onmiddellijk gezegd waarom het gaat en waarom het al meer gaan zal, daarnaast staat dan als noodzakelijke keerszijde wat verworpen moet worden. Mogelijk zullen „onkerkelijke” menschen dit alles niet onmiddellijk verstaan en zeker moeilijk direct kunnen waardeeren. Maar belangrijk zou het reeds zijn voor ons heele volk, als er een vermoeden rees bij de lezers van dit stuk, een vermoeden, dat werkelijk allerlaatste en allereenvoudigste waarheden moeten of beleden of verworpen worden. Wij hopen, dat door de uiteenzetting: „wat wij wel en wat wij niet gelooven”, de oogen van velen opengaan, zoo niet voor de heerlijkheid van het geloof, dan toch voor de betekenis en de consequentie van het geloof en van de doorslaande kracht ervan in de praktische vragen, hoe recht, vrijheid, menscheijkheid, de rechte staat, de eet en de waardigheid van den enkeling kunnen worden verdedigd, gerechvaardigd en hopelijk bewaard of herwonnen voor ons en onze kinderen en het herstelde vaderland.

den overgeleverd van cruciale betekenis waren voor de prediking en de vitaliteit van de kerk. Bewust laat hij de belijdenis van de kerk der eeuwen bepalend zijn voor zijn beoefening van de theologie. Daardoor laat hij zich niet meevoeren door modieuze theologie van die tijd. Maar staande in de volle ruimte en breedte van de kerk bevraagt hij tegelijk de belijdenis kritisch op haar actuele toepassing. In Koopmans’ geschriften treffen we bij herhaling de vraag aan: ‘Belijden wij Jezus Christus ten overstaan van de machten, van de tijdgeest?’

Een goed voorbeeld van Koopmans’ benadering is zijn bespreking van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB) over de taak van de overheid. In 1939 schreef hij: ‘De kerk zal navolging van Christus moeten oefen-

nen. Ongeacht de vraag naar invloed en effect zal zij het gebod van Christus moeten prediken. Wat zij daarbij ontmoet, zal zij als kruis moeten dragen – gelijk de *Bekennende Kirche* het kruis draagt om de goede belijdenis, en zich daarbij verblijden mag in de sympathie der *humanitas*.⁸ ‘Een staat zonder gerechtigheid is niets anders dan een rooversbende’,⁹ zo citeerde hij de kerkvader Augustinus. Woorden die maar enkele jaren later een praktische ervaring werden. Een ander voorbeeld ontleen ik aan zijn commentaar op artikel 37 van de NGB, dat als volgt begint: “‘Ten laatste gelooven wij...” Maar het laatste is het beslissende. Het komt niet maar als een aanhangsel achteraan en het voegt niet slechts den sluitsteen toe aan een gebouw, dat ook zoo al wel bewoonbaar zou wezen. Het geheel van de christelijke leer en van het christelijke leven moet veeleer worden verstaan als een voorbereiding tot dit laatste en beslissende. De opstanding en wederkomst van Christus bepaalt het geheele zijn van de christelijke kerk op aarde. (...) Niets in de christelijke leer geldt *an sich*; niets is waar, dat niet in het oordeel van Christus zal kunnen bestaan. Daaraan ontleent het zijn waarheid en geldigheid.’¹⁰

Deze manier van theologiebeoefening stelde Koopmans in staat om verraad aan het Evangelie scherp en vroegtijdig te onderkennen. In de woorden van zijn biograaf dr. G.W. Marchal: ‘In Koopmans heb ik gezien dat een goede theologie, een deugdelijke theologie, leidt tot een zuivere politieke stellingname. En dan denk ik vooral aan zijn opstelling in de Hitlertijd.’¹¹

Goed leiding geven vraagt moed

Het voorgaande citaat brengt ook de derde factor in beeld: Koopmans was iemand die de

plicht voelde en de moed had om leiding te geven. Hij beseftte diep dat een predikant niet alleen leraar is, maar ook ambtshalve de opdracht heeft een herder te zijn van de schapen van Christus’ kudde. Zijn preken bleven daarom niet in hogere sferen zweven of steken in dogmatisch correcte gemeenplaatsen, maar ze hadden betrekking op de concrete levensvragen en gaven de hoorders duidelijk richting. De opvatting dat de prediking zich moet beperken tot de verkondiging van het Evangelie voor de ziel en met het oog op het

*De waarheid is geen abstractie,
maar zij moet ook worden gedaan.*

hiernamaals verwierp hij als een dwaalleer.¹² De waarheid is geen abstractie, maar zij moet ook worden gedaan. Vanuit die liefde tot de waarheid stelde Koopmans het onrecht dat met name de Joden werd aangedaan aan de kaak. Ter illustratie het volgende. We schrijven maart 1943. De oorlog was in volle gang en al waren de Duitse legers in Stalingrad en Leningrad tot staan gebracht, het einde van de strijd was nog lang niet in zicht. Koopmans vat de houding van het volk en de kerk in Nederland in één zin samen: ‘Van hetgeen wat in deze tijd gezegd moet worden aan de gemeente zeggen enkelen alles, meerderen veel, velen een deel en nog meerderen iets, enkelen nauwelijks iets of niets en ongeveer tien tot twintig verspreid over het land iets fouts. Begrijpt u goed, eigenlijk zegt ieder die niet alles zegt, iets verkeerd.’ De stelregel van Koopmans was: ‘Men moet op tijd de moed hebben, de moed opbrengen om te spreken en te handelen, ook als men hele-

‘Men moet op tijd de moed hebben, de moed opbrengen om te spreken en te handelen, ook als men helemaal niet moedig is’

maal niet moedig is.’ Die moed bracht Koopmans zonder meer op. Een van de meest markante zinnen uit *Bijna te laat!* maakt dit ook duidelijk: ‘Het christelijk geloof en het goede geweten. Dat zijn de dingen, die op het oogblik in Nederland in geding zijn. Die Nederlanders die zich, hoe dan ook, Christenen noemen, mogen thans bedenken, dat wij onzen Heiland in de *practijk* moeten navolgen. Dat is geen vloek, geen lot, geen plicht. Het is een zegen. Want wie in de *practijk* het christelijk getuigenis verloochent, dat hij met den mond uitspreekt, die vervreemdt van zijn Verlosser en dat is een vloek!’¹³

Slot

Dominee Jan Koopmans’ denken, doen en schrijven vertoont op meerdere punten gelijkens met dat van de persoon van Dietrich

Bonhoeffer (1906-1945). Ze werden beiden slechts 39 jaar oud. Zij behoorden beiden tot de eersten én de weinigen die de demonische aard van het nationaal-socialisme doorzagen en het dodelijke gevaar daarvan voor met name de Joden inzagen. De woorden waarmee het pamflet *Bijna te laat!* eindigt, zijn een gebed van Koopmans dat we deze waarlijk beginselvaste dominee vandaag de dag nog steeds kunnen nazeggen: ‘O God van Abraham, Izak en Jakob, Vader van onze Heere Jezus Christus! Kom uwe arme Christenheid te hulp en ontferm U over Nederland’.¹⁴

Meer lezen:

- C.C. den Hertog, ‘Wij hebben maar één vraag: namelijk of we werkelijk geloven in Jezus Christus’, in: *Wapenveld*, oktober 2008, pp. 21-27.
- G.C. den Hertog & G.W. Neven (red.), *Jan Koopmans. Theoloog bij de tijd* (Kampen 2008).
- Geert van Istendael, ‘Dr. Jan Koopmans’, in: Geert van Istendael, *Mijn Nederland* (Amsterdam 2005), pp. 203-213.
- G.W. Marchal (red.), *Jan Koopmans: Dienaar tot de oogst. Een beeld van zijn persoon en werk* (Den Haag 1985).

Noten

1. De brochure is te downloaden van de website <www.geheugenvannederland.nl>
2. *Bijna te laat!*, pp. 6-7.
3. *Bijna te laat!*, p. 2.
4. *Bijna te laat!*, p. 9 (cursivering toegevoegd).
5. J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945. Deel I* (’s-Gravenhage 1965), p. 38.
6. Dr. Hebe Charlotte Kohlbrugge (Utrecht, 8 april 1914) was actief in het verzet, werd in 1944 gearresteerd en wist haar gevangenschap in het concentratiekamp Ravensbrück te overleven. Na de oorlog zette zij zich in voor de verdruchte kerk in Oost-Europese landen. Ze publiceerde *Twee maal twee is vijf – getuige in Oost en West* (Kampen 2002). Voor haar verzetswerk ontving zij de *Medal of Freedom with Silver Palm*, een hoge onderscheiding van de Amerikaanse regering.
7. In 1941 verwerkte Koopmans de Amersfoortse stellingen in het pamflet *Wat wij wel en wat wij niet gelooven*. Dit geschrift is ook te downloaden van de website <www.geheugenvannederland.nl>
8. J. Koopmans, *De Nederlandsche Geloofsbelijdenis* (Amsterdam 1939), p. 200. In deze zin is duidelijk een denklijn te herkennen uit Dietrich Bonhoeffers *Nachfolge*, een boek dat twee jaar daarvoor was verschenen.
9. *De Nederlandsche Geloofsbelijdenis*, p. 191.
10. *De Nederlandsche Geloofsbelijdenis*, pp. 202-203.
11. Interview door Arie de Heer in het *Reformatorisch Dagblad*, d.d. 25 januari 2007.
12. Zie ook *Wat wij wel en wat wij niet gelooven*, sub XII, p. 8: “Wij verwerpen als doodelijke dwaling, dat het Koninkrijk van God alleen maar de ziel en de eeuwigheid raken zou, en dat welk ander rijk ook ons in beslag zou mogen nemen voor dit aardse leven.”
13. *Bijna te laat!*, pp. 15-16.
14. *Bijna te laat!*, p. 16.
15. *Wat wij wel en wat wij niet gelooven*, p. 3.

De European Christian Political Foundation werkt aan versterking van het christelijk geluid in Europa. Doet u mee en steunt u ons?

In het voorjaar van 2011 is de European Christian Political Foundation opgericht. De ECPF vormt als 'Europees WI' het Europese netwerk voor Christelijke denktanks en organisaties die actief zijn op het kruispunt van Christelijk geloof, maatschappij en politiek. De ECPF kan door haar netwerk bestaande kennis en expertise verbinden met mensen en organisaties in geheel Europa door conferenties, publicaties en trainingen. De ECPF reikt politici op Europees en nationaal niveau relevante informatie aan, vooral als belangrijke principes omtrent gezin en medische ethiek op het spel staan.

De Guido de Brès-Stichting (WI-SGP) en de ECPF werken samen rondom de vertaling van publicaties en conferenties met SGP-partners in Oost-Europa. Voor meer informatie zie: www.ecpf.info

De ECPF ontvangt subsidie van het Europees Parlement. De omvang van de subsidie is mede afhankelijk van onze eigen fondswerving. Elke euro steun betekent 6 euro extra subsidie van het Europees Parlement voor de ECPF en is dus een 'goed renderende' investering in een helder christelijk geluid in Europa!

Uw steun is welkom op bankrekeningnummer 1537.31.095 t.n.v. de ECPF te Amersfoort

ECPF · Postbus 439, 3800 AK Amersfoort · Tel. 033-4226971 · E-mail: secretariat@ecpf.info

Smaakt deze *Zicht* naar meer?

Geef u op voor een proefabonnement!

(één jaargang, vier nummers, voor maar € 15,00)

Bel 010 - 7200 785, surf naar www.wi.sgp.nl of mail naar wi@sgp.nl

Wist u dat het ook mogelijk is
de Guido de Brès-Stichting te steunen als donateur?
U krijgt dan alle publicaties (inclusief het tijdschrift *Zicht*)
van het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP thuisgestuurd.
Neem contact op voor meer informatie.

Vrijheid, in politieke zin, is een lastig begrip. Wie het probeert te vatten, verzandt al snel in een negatieve vrijheidsopvatting, zoals de liberalen en socialisten die kennen. Het gaat dan om ‘vrijheid van’, vrijheid van staatsinmenging bijvoorbeeld. Een christelijk vrijheidsbegrip zal noodzakelijk een positief vrijheidsbegrip zijn. Het gaat dan om vrijheid tot, vrijheid om het goede te doen, om te doen wat men behoort te doen.

Drs. J. van Tongeren, redacteur van novini.nl

worldview

Politiek met een visie

Novini

Vrijheid en gezag

Als we willen weten wat politieke vrijheid is, moeten we weten waar die vandaan komt. Om dat te doen, moeten we vrijheid in samenhang met een ander begrip zien: gezag. In de politieke filosofie zijn veel woorden vuil gemaakt aan een begrip als soevereiniteit. Gezag is voor ons echter een bruikbaar, reëler begrip. Wie is er immers werkelijk soeverein, de vorst, het volk? Ieder-

een is wel op een of andere wijze afhankelijk, alleen God is soeverein. En God verleent geen soevereiniteit, hij verleent slechts gezag. Waarom is het dan belangrijk om in onze bespreking van vrijheid ook over gezag te spreken? Welnu, is politieke vrijheid niet hetzelfde als het gezag om iets te doen? Als we zeggen dat iemand bevoegd of geautoriseerd is om iets te doen, bedoelen we dan niet dat hij de vrijheid heeft om dat te doen? Vrijheid en gezag hangen dus nauw samen.

1. “Vicem gerens multitudinis”, Summa theologica I-II. 90.3

De bron van gezag, we zeiden het eerder al, is God. En God verleent de mens ook gezag. We zien in de eerste hoofdstukken van Genesis dat de mens gezag krijgt, over zijn vrouw, over de dieren, over de schepping kortom. En hierin ligt de wortel van de politieke vrijheid, dat de mens van God gezag ontvangt. Hieruit komt ook voort dat ieder mens de vrijheid

Hierin ligt de wortel van de politieke vrijheid, dat de mens van God gezag ontvangt

heeft om voor zich en de zijnen levenskeuzes te maken, een beroep te kiezen, een huishouden op te zetten en wat dies meer zij; naar inzicht en geweten te handelen.

De vraag is vervolgens hoe vrijheid en gezag van de mens zich verhouden tot het gezag van de vorst en andere overheden. Zegt Paulus immers in de Romeinenbrief niet dat er geen overheid dan uit God is en die er zijn, van Hem verordineerd zijn? We moeten echter niet in de val trappen om het gezag van de mens en de overheid tegen elkaar uit te spelen. Beider gezag komt immers van God. De overheid oefent gezag, regeert – ik spreek uiteraard ideaaltypisch – niet voor zichzelf, maar voor en uit naam van de mensen. De vorst regeert in plaats van de mensen, in plaats van de menigte, zoals Thomas van Aquino zegt.¹

De overheid heeft dus geen gezag van zichzelf, maar participeert slechts in het gezag dat de mens van God ontvangt. De mens regeert in de eerste plaats zichzelf en de zijnen,

maar er zijn ook zaken op een overstijgende schaal en daarvoor is de overheid. Zo gaan we ook het doorgaans gebrekkig begrepen begrip subsidiariteit beter begrijpen. Dat is onder neocalvinisten wel gezien als een typisch katholiek, hiërarchisch (!) begrip dat zich niet kan meten met Kuypers 'soevereiniteit in eigen kring', maar wie de *Politica* van de gereformeerde Johannes Althusius leest, komt ook daar een subsidiariteitsdenken tegen en dat is veeleer het tegendeel van hiërarchisch denken. Historisch zien we hier ook aardige illustraties van, bijvoorbeeld in de Republiek die door de provincies werd ingesteld en niet andersom, maar ook op kleinere schaal, waar in de Middeleeuwen de gezinshoofden in een bepaalde wijk van een stad een schout als gezagshandhaver aanstelden. Het waren de vaders die gezag verleenden aan die overheid; ze gaven daarmee natuurlijk hun eigen gezag niet op, de schout participeerde slechts in het gezag van de gezinshoofden.

We moeten niet in de val trappen om het gezag van de mens en de overheid tegen elkaar uit te spelen. Beider gezag komt immers van God.

Zo komen we tot een christelijke opvatting van de politieke vrijheid. Het volk is niet soeverein, zoals men in het spoor van de Franse revolutie meende. De vorst is ook niet soeverein, zoals men in het Franse absolutisme, dat mede tot die revolutie leidde, meende. Alleen God is soeverein en alle aardse macht is volmacht. De overheid is niet soeverein, heeft

zelfs geen groter gezag van zichzelf dan de mensen, maar participeert in het gezag van de menigte. De overheid participeert in dat gezag, maar het gezag berust bij de mensen die zij regeren.

Dit is een belangrijk gegeven dat het gezag van de overheid begrenst. We zeiden het al, vrijheid en gezag komen van God, en dat moet altijd gericht zijn op het (gemeenschap-pelijk) goede. Dikwijls zien we echter dat de overheid door een verkeerde opvatting van haar bevoegdheid deze grens overschrijdt, dat is historisch meer dan eens voorgekomen en ook in onze tijd is dat nooit ver weg. We zien ook in West-Europa en Nederland steeds vaker dat overheden vrijheden van christenen met voeten treden. Het gaat dan dikwijls om kwesties met betrekking tot opvoeding en onderwijs van kinderen. Hier treedt aan de dag dat overheden niet erkennen dat het gezag bij de mensen berust en zij daarin slechts participeren.

Hier moeten we overigens ook weer oppassen voor een negatieve opvatting van de vrijheid van ouders om hun kinderen op te voeden en onderwijs te geven of van de gewetensvrijheid. We zeiden het eerder al, de christelijke vrijheid is de vrijheid om het goede te doen.

Alleen God is soeverein en alle aardse macht is volmacht.

En zo moeten we ook geen negatief begrip van deze vrijheden hebben; het gaat er niet om dat men vrij is om een kind op welke wijze ook op te voeden, noch dat men onder verwijzing naar het eigen geweten alles goed zou kunnen praten. Waar in onze postmoderne tijd het geweten iets abstracts en volstrekt subjectiefs is geworden – mijn geweten zegt dit en het jouwe allicht iets anders – hebben christenen de Wet, waardoor het geweten een positief en kenbaar karakter krijgt. En dat is natuurlijk *des Pudels Kern*: zonder de Wet geen vrijheid.

Gebruikte literatuur:

- W.P. Baumgarth (ed.), *Saint Thomas Aquinas. On Law Morality and Politics* (Hackett, Cambridge, 1988).
- Jacques Maritain, *Man and the State* (Catholic University of America Press, Washington D.C., 1998).
- Johannes Althusius, *Politik* (Duncker & Humblot, Berlin, 2003).

Vrijheid is een hoog gewaardeerd goed. Dat kan vooral iemand waarderen die een situatie van onvrijheid heeft meegemaakt. Maar waar liggen de grenzen? Na de ‘wilde’ jaren zestig hebben we in onze samenleving steeds meer te maken met een verabsoluteerde vrijheid van het individu. Vrijheid zonder gebondenheid gaat niet, zij heeft haar ankerpunt in God en de menselijke gemeenschap.

Dr. K. van der Zwaag, redactievoorzitter

Ware vrijheid nooit zonder gebondenheid

De westerse cultuurgeschiedenis is niet zonder de ontwikkeling naar meer vrijheid denkbaar. Er is in toenemende mate besef ontstaan van de unieke waarde van de mens in de onmetelijke ruimte van de kosmos en het grillig proces van de geschiedenis. Dat is steeds meer het inzicht geworden van het Griekse en Romeinse denken voor zover dat onder het beslag kwam van de christelijke visie op de mens als beeldrager van God. Terwijl in de Middeleeuwen het totale leven

onder de soms verstikkende koepel van kerk en godsdienst verkeerde, betekende de Reformatie een unieke doorbraak van de vrijheid. “Vrij-zijn of vrij-worden werden tot parool van de Reformatie”, aldus de rooms-katholieke dr. Paul Hamans in zijn recente overzicht van de kerkgeschiedenis. De mens werd als uniek persoon gezien die in direct contact stond met God, los van de bemiddelende priester en de lange stoet van heiligen. De lutherse theoloog K. Zwanepol schrijft ergens:

“In de Reformatie draaide het om de vrijheid: vrijheid om jezelf te zijn en om God openlijk te benaderen zonder de verstikkende bemoeienis van kerk en clerus, vrijheid als blijk van respect voor de waardigheid van iedere mens afzonderlijk.”

In de strijd tegen de aflaat noemde Luther in een brief aan aartsbisschop Albrecht voor het eerst zijn nieuwe naam “Martinus Luther” in plaats van zijn oude naam Luder. De naam Luther is een verwijzing naar het Griekse woord voor vrijheid (eleutheria). Luther heeft zijn protest tegen Rome als een immense bevrijding of opluchting beschouwd. Hij beseftte dat hij van God de innerlijke vrijheid had ontvangen, waardoor hij een herboren mens was geworden.

Vrijheid van de christen

De bevrijdende kracht van de Reformatie blijkt vooral in Luthers geschrift over de vrijheid van de christen. Het Woord van God is voor de christen de grond van het christelijk leven en de christelijke vrijheid, zo betoogt de hervormer. Zo komt Luther langs deze weg uit op de grootheid en de waardigheid van de christen, die als koning de meest vrije is van alle mensen en ook priester is tot in eeuwigheid. “Hieruit kan ieder mens, wie ook, met heldere blik opmerken hoe een christen van alle dingen vrij is en boven alle dingen verheven is, zó, dat hij geen goede werken nodig heeft om een gerechtvaardigde en behouden mens te worden, want het geloof geeft hem dit alles in rijke en overvloedige mate.”

Luther streefde naar een geloofspraktijk waarin de mens in vrijheid God en de naaste kon dienen. Zeker ook met goede werken, maar niet om zijn gerechtigheid daarin te vinden. Luther formuleert de door hem gezochte vrijheid tegenover de wolven die geen

herders zijn maar antichristenen, zo schrijft hij in de *Babylonische gevangenschap der kerk*. “Ten goede van deze vrijheid en van dit bewustzijn vrij te zijn roep ik luid en roep ik moedig: aan christenen kan niets wettelijks met enig recht opgelegd worden, hetzij door mensen, hetzij door engelen, dan alleen in zoverre zij er mee instemmen; immers wij zijn vrij van allen.”

Verlichting

De vrijheid heeft in de tijd van de Reformatie en daarna geleid tot een bevrijding van de staat en overheid van de knellende band van kerk en paus. De steeds meer uitkristallise-

In de Reformatie draaide het om de vrijheid: vrijheid om jezelf te zijn en om God openlijk te benaderen zonder de verstikkende bemoeienis van kerk en clerus.

rende reformatoische overtuiging was dat het aardse leven en de overheid een zelfstandige scheppingswerkelijkheid was, niet gebonden aan de richtlijnen van de kerk maar aan het Woord van God, dat ook de norm was voor de kerk. In die tijd kreeg de gereformeerde visie op de overheid haar formulering in diverse belijdenisgeschriften. Kernpunt daarvan was dat de overheid gebonden is aan beide tafelen van de Wet, de dienst aan God en de naaste.

Het motief van de vrijheid werd eenzijdig doorgetrokken in de Verlichting. De term Verlichting suggereert al dat de huidige tijden beter ('verlichter') waren omdat zij de mensen bevrijd zouden hebben van bijgeloof en vooroordeel.

Er diende zich een periode van licht en bevrijding aan. Maar deze vrijheid keerde zich al snel tegen het gezag van Gods Woord en de christelijke openbaring, zo is al snel in diverse publicaties gebleken. De Verlichting was daarom niet alleen een protest tegen de macht van de kerk. Zij wilde zich evenzeer bevrijden van de kluisters van de Bijbel en christendom. Bovendien heeft de vrijheid al snel onvrijheid gebracht, zoals schrijnend bleek in de Franse Revolutie.

Vrijheid heeft sinds de negentiende eeuw gestalte gekregen in de formulering van grondrechten en grondwetten. Juist die waren er om de vrijheid van de burger te beschermen tegen een almachtig wordende staat.

Grondrechten als buffer

Dat neemt niet weg dat de Verlichting en de Franse Revolutie ongetwijfeld ook zegeningen hebben gebracht. De vrijheid om het leven zelf in te richten en het opkomend respect voor mensenrechten en democratie, zijn waarden die niet alleen gewaardeerd moeten worden maar die ook ten diepste ook

Bijbelse wortels hebben. Het pleidooi voor vrijheid van geweten vinden we vanaf de eerste calvinisten in de Lage Landen. Het ging hen om religie én vrijheid. De wens om God vrij naar hun geweten te dienen was een belangrijke constante in hun petitieën en vertogen. Het is daarom ten onrechte om vrijheid en religie tegen elkaar uit te spelen. Integendeel, de calvinisten wisten dat alleen de ware religie de ware vrijheid kon geven.

Vrijheid heeft sinds de negentiende eeuw gestalte gekregen in de formulering van grondrechten en grondwetten. Juist die waren er om de vrijheid van de burger te beschermen tegen een almachtig wordende staat. Ik denk dat we steeds zuiniger moeten zijn op deze grondwettelijke vrijheden want een staat die zich ontworstelt aan de klem van het Woord, wordt een gevaar voor minderheids-groeperingen, met name van de religieus georiënteerde. Niet voor niets heeft Groen van Prinsterer in het publiekrecht der gezindheden een belangrijke buffer gezien tegen een zich al te opdringerige staat.

Romantiek

De Verlichting bracht als tegenreactie de Romantiek. Met name de Duitse Romantiek en het Duitse idealisme (Fichte, Schelling, Hegel) liet zich inspireren door een soms autonoom vrijheidsethos. Over atheïsme gesproken: in de kringen van de Romantiek – met name in haar Franse en Duitse variant – was het verzet tegen God en het christendom net zo virulent aanwezig als in de Verlichting, misschien zelfs nog meer. De verheerlijking van het romantische levensgevoel, de ongeremde subjectiviteit en de autonomie van de scheppende kunstenaar getuigden van een vrijheid die minder werd getemperd dan bij de Verlichting, waar de rede nog een afspie-

geling was van de goedheid van de Schepper. In filosofische kringen werd de wereldgeschiedenis gezien als een ontwikkeling naar het Rijk van de vrijheid. De negentiende eeuw was de eeuw van het optimisme, in wetenschap en techniek, maar ook een eeuw van revoluties en utopieën.

Tegelijkertijd maakte de geest van verval en ongelooft zich breed in kerk en samenleving. Bewegingen als Réveil vormden een reactie of protestbeweging tegen ‘de geest van de eeuw’. Het liberalisme en socialisme ontwikkelden zich tot politieke ideologieën waarin de ideeën van vrijheid en gemeenschap c.q. solidariteit losgemaakt werden van hun bijbels referentiekader. Het marxisme en later het communisme is in dit kader te zien als een gesecculariseerde versie van de christelijke heilsgeschiedenis.

Doorgeschoten

Met zegt niet te veel dat de vrijheid in de twintigste eeuw is doorgeschoten. Met name de jaren zestig is een belangrijke cesuur geweest. Ik herinner me tijdens mijn middelbare schooltijd –niet op een reformatorische school– hoe de culturele revolutie een vrijheidsroes bracht. Een protestgeneratie kwam op die zich keerde tegen de ‘burgerlijke’ samenleving. Werken van existentialisten als Jean Paul Sartre en Albert Camus, en van neo-marxisten als Ludwig Marcuse propageerden het vrije leven, de vrije liefde en de vrije religiositeit. Er ontstond een hausse aan belangstelling voor oosterse religies, later opnieuw gestalte krieggend in het New Age-denken. Deze vrijheidsdrang kreeg in de jaren tachtig extra impulsen vanuit het politieke neoliberalisme binnen de VVD, die zich steeds meer afkeerde van haar christelijke wortels (zoals ook de PvdA van haar religieus-socialistische

voorman W. Banning). Vrijheid ging betekenen: doen waar je zelf zin in hebt. Vrijheid, egoïsme en individualisme mengden zich met het hedonisme in een cocktail van ‘vrijheid en blijheid’ en ‘alles moet kunnen’ dat op gespannen voet kwam te staan ten opzichte van een ethiek van verantwoordelijkheid, ten opzichte van God en de naaste.

Kenmerkend voor het doorgeslagen vrijheidsdenken was de ongelimiteerde vrijheid van mening en pers, ook om elkaar te bespotten. Wie immers geen oorspronkelijke gedachten heeft, rest alleen bespottng van de ander, zo ontdekte de negentiende-eeuwse denker S. Kierkegaard al. Ironie en humor kunnen volgens hem functioneel zijn, om de leegheid en tegenstrijdigheid van de mens en de opper-

Vrijheid, egoïsme en individualisme mengden zich met het hedonisme in een cocktail van ‘vrijheid en blijheid’ en ‘alles moet kunnen’.

vlaakkige massasamenleving bloot te leggen, maar wie daarin blijft steken wordt niet een geestelijke volwassene die werkelijke ideeën heeft over wat er in het leven toe doet.

Olie op het vuur van de haat?

De verdediging van de persvrijheid en de vrije meningsuiting is kostbaar en belangrijk, maar de gretigheid waarmee mensen zich achter ‘Je suis Charlie’ scharen, getuigt van een gebrek aan kritische zin, schreef recent de Tsjechische intellectueel Tomas Halik, winnaar van Templetonprijs 2014 voor de

voortgang in religie. Ondanks zijn grote solidariteit met al diegenen die elke uitdrukking van geweld en onverdraagzaamheid veroordelen, zou hij de ongelukkige slachtoffers van de redactie van het satirische tijdschrift niet als helden of symbolen van onze cultuur vieren.

De karikaturen die hij van dit satirisch tijdschrift heeft gezien, deden hem heel sterk denken aan de minachtende afbeelding van joden in de antisemitische pers. “De cartoons zijn niet enkel beledigend voor de islam en het christendom, maar zij zijn ook een belediging voor de basiswaarden van onze cultuur, waarvan het respect voor anderen een

Tomas Halik: ‘De verdediging van de persvrijheid en de vrije meningsuiting is kostbaar en belangrijk, maar de gretigheid waarmee mensen zich achter ‘Je suis Charlie’ scharen, getuigt van een gebrek aan kritische zin.’

fundament is.” Hij was er niet tegen gekant om het menselijke kantje van godsdienst met humor aan de kaak te stellen, maar omdat hij het afwijst om olie te gieten op het vuur van de haat tussen culturen en mensen: “Het is goed dat wij onze cultuur tegen geweld en haat beschermen. Maar wij moeten dat evenzeer doen tegen het tegengestelde daarvan, waarbij decadentie en cynisme als symbool van onze cultuur en vrijheid worden gevierd.”

Paternalisme en vrijheid

Dat links ook tegen de grenzen van vrijheid aanloopt, bleek uit het onthullende boek van Groen Links-ideologen Dick Pels en Anna van Dijk in *Vrijzinnig paternalisme* (2011). Links is bekneeld geraakt tussen de twee kwaden van de paternalistische bemoeizucht en de doorgeschoten vrijheidsdrang, zo stelden de auteurs. Alle idealen ontwikkelen een duistere zelfkant zodra ze worden verabsoluteerd. Persoonlijke autonomie en zelfontplooiing vormen daar geen uitzondering op. Maar uiteindelijk blijft het een *vrijzinnig* paternalisme dat ze voorstaan: de vrijheid blijft een absolute waarde, al wordt deze genormeerd door begrippen als verantwoordelijkheid en sociaal besef, zelfrelativering en zelfbeheersing en door een positieve vrijheid waarin niet nivellering en ongeremde vrijheid van dwang gelden, maar ruimte is voor werkelijke individualiteit en pluriformiteit.

Ware vrijheid

Ware vrijheid is daar waar men in overeenstemming leeft met zijn Schepper en Verlosser. Dat geldt grosso modo ook voor de samenleving. Maar zijn we in staat om vrij te leven? En hoe ontdekt de overheid en samenleving de ware vrijheid voor haar burger? De gehele wetgeving lijkt in het teken te staan van het regelen van de vrijheidsrechten van de individuele burger. Diepgaande discussies over immateriële doelen van de samenleving hebben het veld geruimd voor debat over economische en financiële prognoses, want daarin wordt steeds meer het werkelijke leven gezien. We zijn immers ‘vrij’ als we over voldoende middelen beschikken om zelfstandig ons leven in te richten. Dat zal waar zijn – je moet eerst een slaaf of gevangene geweest zijn om dat te beamen – maar wat ten

diepste het leven tot zijn bestemming en vervulling brengt, is niet wat in dit aardse leven als hoogste telt. We zien hier weer de schrijnende gevolgen van het seculiere levensgevoel: er is niets anders dan dit leven, waaruit we daarom alles moeten halen wat er uit te halen valt.

Voor de gereformeerde gezindte liggen hier veel uitdagingen. Tegenover het doorgeslagen vrijheidsdenken past een pleidooi voor de ware vrijheid, en die is mijns inziens in gebondenheid aan God en de menselijke gemeenschap, waarvan we deel uit maken. De ware vrijheid is daar te vinden waar de mens als unieke persoon innerlijk vrij is van de machten van deze tijd en knechtende bindingen aan de wereld. Zo is de christen het meeste vrije schepsel, van niemand onderdaan en toch heerser over alles, zo was het scherpe inzicht van Luther. Geen vrijer onderdaan dan de christen die zich vrijwillig onderwerpt aan Christus, door Wie God de wereld regeert.

Vrijheid: gave en opgave

Het is dit vrijheidsperspectief dat allerlei recente discussies over de refozuil vlot trekt (zie verder in dit nummer). De opinieleiders weten inmiddels – als ze tenminste eerlijk zijn – dat de seculiere vloedgolf al vele jaren jong en oud opgezogen heeft. Het blijkt maar al te vaak dat de ‘eigen’ mensen de vrijheid niet aankunnen. Het zijn sterke benen die de vrij-

heid kunnen dragen, om een bekende uitspraak te variëren. Er wordt in de gereformeerde gezindte veel geklaagd over seculiere tegenwind, niet wetend dat deze wind vooral van binnenuit komt.

Van groot belang is dat we ontdekken dat ware vrijheid niet een vrijheid *van* is maar een vrijheid *tot*. Dat befaamde onderscheid van de Brits-Joodse denker Isaiah Berlin is nog volop actueel. Vrijheid is een geschenk en een opgave. Zij dient niet zichzelf, maar de ander. De hedonisten van deze tijd hebben contra-voorbeelden nodig. Deze tijd heeft behoefte aan krachtige persoonlijkheden die onafhankelijk van hun institutionele achter-

*Deze tijd heeft behoefte aan
krachtige persoonlijkheden die
onverschrokken formuleren wat
zeitgemäß en Gebot der
Stunde is.*

grond en confessionele achterban onverschrokken formuleren wat *zeitgemäß* en *Gebot der Stunde* is. We hoeven dan niet zoals Luther onze naam te veranderen, maar wel ons levenspatroon en denkbeelden. De kerk, maar ook de politiek en wereld zijn ermee gezegend.

Vrijheid heeft ruimte nodig

Gemeenten koesteren het uitgangspunt dat zij dicht bij de burger staan en daardoor de beste keuzes kunnen maken voor hun directe leefomgeving. Vrij beschikken over de bijbehorende financiële middelen is daarvoor noodzakelijk. Maar daar wringt de schoen wel eens.

Tweederde van de gemeentelijke inkomsten komen uit Den Haag. De euro's worden volgens een fijnmazige systematiek over de gemeenten uitgedeeld, wat op grote lijnen duidelijk maakt waarvoor ze zijn bestemd. De mogelijkheid binnen de bestemming eigen keuzes te maken daargelaten, is de vraag gerechtvaardigd hoe groot de bestedingsruimte voor gemeenten nu werkelijk is. Kort door de bocht geformuleerd: de gemeente geniet meer vrijheid als zelfstandig uitvoeringskantoor dan zelfstandigheid als vrij beleidsbureau.

Eenderde deel van de inkomsten mogen de gemeenten zelf bij elkaar harken. De grootste inkomenspost is de impopulaire OZB. Deze belasting levert nog niet de helft van de inkomsten op. Een aanzienlijk deel van de overige baten dekt verder nauwelijks of niet de lasten van gemeentelijke dienstverlening en voorzieningen die daar tegenover staan.

Geen wonder dat er onder gemeentebestuurders warme pleitbezorgers zijn die strijden voor het verruimen van de eigen belastingruimte. Volgens hen zou hierdoor de afhankelijkheid van het Rijk kunnen afnemen. Wanneer Den Haag aansluitend de uitkering aan gemeenten ook nog eens zou omzetten in het verlagen van de rijksbelastingen, zou de totale belastingdruk voor burgers en bedrijven mooi gelijk kunnen blijven. Goed plan? Niet echt. Het Rijk gaat lagere uitgaven aan gemeenten niet met een belastingverlaging compenseren. Niet blijvend, tenminste. Vrijheid voor gemeenten is vooral gebaat bij ruimte van de landelijke politiek om in de lokale politiek eigen keuzes te maken. Laat het vervolgens de zorg van de gemeenten blijven of het geld naar lantaarnpalen of naar zorg gaat. Tegen respect voor de lokale autonomie kan geen verruiming van het eigen belastinggebied op.

Mr. dr. S. de Jong, wethouder gemeente Staphorst

Eén minuut stilte, elk jaar weer. Dat gebeurt niet alleen op 4 mei op De Dam, maar ook op de Grebbeberg in Rhenen. Hoe de strijd om de vrijheid en de plicht om de doden te herdenken nog steeds de stad Rhenen beïnvloedt, vertelt P. de Rooij, raadslid voor de SGP.

Mr. C.A. Everse, wetenschappelijk medewerker WI-SGP

„Hier heerst een sfeer van keiharde strijd, niet van bevrijdingsfeest”

Raadslid De Rooij over Dodenherdenking en Rhenen

Wat betekent het thema ‘Bevochten vrijheid’ voor de stad Rhenen?

„Laat ik starten met een korte schets van de situatie tijdens de Tweede Wereldoorlog: al voor het uitbreken van de oorlog was bekend dat Rhenen en Achterberg ingeval van oorlog of oorlogsgevaar zouden moeten worden ontrend. Het zwaarste punt in de Grebbelinie lag namelijk rond Rhenen. Door het hooggelegen gebied en de Rijn was Rhenen essentieel in de verdediging van Nederland. Via de

Rijn zouden de Duitsers makkelijk bij de voorkant van Nederland kunnen komen. Rond de Grebbeberg werd dan ook dagenlang hevig gevochten. Helaas hield het leger op de Grebbelinie maar vijf dagen stand. Ondertussen waren ongeveer 6000 inwoners geëvacueerd. Niet alleen Rotterdam was zwaar beschadigd in mei 1940, ook Rhenen trof dat lot. Toen de inwoners van Rhenen op 18 mei 1940 terugkeerden, ontdekten ze twee zaken: ten eerste lag nagenoeg het hele stadje in

puin, ten tweede stond verrassend genoeg hét herkenningspunt van Rhenen, de Cuneratoren, nog fier overeind. Net als in Rotterdam ging men in Rhenen direct aan de slag om puin te ruimen. Pas in augustus 1941 was al het puin weg. Toen moest de oorlog nog komen. Ook de Duitsers hadden belang bij de opbouw, zodat Rhenen door boerderijen en winkeltjes weer voor zichzelf kon zorgen. Door de strijd op en rond de Grebbeberg werd Rhenen het symbool van de strijd tegen de Duitse bezetter. Hier hangt nog altijd de sfeer van keiharde strijd, niet van bevrijding en feest, zoals in Wageningen.”

Hoe worden burgers in hun dagelijks leven herinnerd aan de bevochten vrijheid?

„Dat is een goede vraag. In Rhenen tref je hier en daar nog sporen aan van die strijd. Het leeft nog steeds in Rhenen, met name door de Grebbelinie, die nagenoeg in oude toestand is hersteld, de verhalen die je opgetekend vindt en niet in de laatste plaats het monument en militair ereveld op de Grebbeberg. Al die witte kruizen die je op het ereveld aantreft; dat is heel indrukwekkend. Velen hebben hier hun geliefde vader, man of zoon verloren. In die zin zijn de persoonlijke herinneringen heel sterk. Overigens is dit de eerste oorlogsbegraafplaats uit de geschiedenis van ons land, juist opgericht met het doel om de herinneringen levend te houden. Op het militair ereveld is ook een museum ingericht waar de geschiedenis van de strijd inzichtelijk wordt gemaakt door filmpjes met persoonlijke verhalen en met beelden van het kapotgeschoten Rhenen. De gemeente moet ook in haar dagelijks handelen rekening houden met het verleden. In de bestemmingsplannen zit op elk stuk grond de extra bestemming ‘Archeologische waarde’. Bij

nieuwbouw en wegaanleg moet altijd archeologisch onderzoek worden gedaan. Vaak wordt nog oorlogsmateriaal aangetroffen, zoals granaten en kogelhulzen.”

Hoe kan het verleden levend worden gehouden?

„Er zijn diverse boeken verschenen over Rhenen in oorlogstijd, onder andere door schrijvers uit de regio. Ook is er een website in de lucht van de stichting De Greb, waarop zeer uitgebreid over de slag om de Grebbeberg

De gemeente moet ook in haar dagelijks handelen rekening houden met het verleden. Bij nieuwbouw en wegaanleg moet altijd archeologisch onderzoek worden gedaan. Vaak wordt nog oorlogsmateriaal aangetroffen, zoals granaten en kogelhulzen.

wordt geschreven. Persoonlijke verhalen ontbreken niet. Daarnaast vinden er rondleidingen op de Grebbeberg plaats. Zo verzorgt een oorlogsveteraan er ook rondleidingen voor de jeugd. Het is erg belangrijk om de jeugd te vertellen wat er is gebeurd in die meidagen en welke offers daar zijn gebracht. De graven vertellen dat er veel jongens van rond de 19 jaar zijn gesneuveld. Waarom? Omdat zij simpelweg deden wat ze moesten doen en door drongen waren van het besef dat de volgende generatie dit niet mee zou moeten maken. Het denken in plichten in plaats van rechten is erg belangrijk om de jeugd van nu mee te

geven. Door de strijd van de jeugd van toen kunnen wij nu in relatieve vrede en vrijheid geloven, leven en zijn wie we zijn. Gezien de huidige tijd is er daarom de noodzaak om de herinnering levend te houden.”

Welke activiteiten worden ontplooid? Heeft u wel eens te maken gehad met festiviteiten die qua inhoud of tijdstip voor christenen bezwaarlijk waren en hoe ging u daarmee om?

„De jaarlijkse Dodenherdenking op het militair ereveld is de belangrijkste en meest indrukwekkende activiteit. De stilte om acht uur is hoorbaar en bij de nog aanwezige nabestaanden is het verdriet soms letterlijk voelbaar.

Het denken in plichten in plaats van in rechten is erg belangrijk om de jeugd van nu mee te geven. [...] Gezien de huidige tijd is er daarom de noodzaak om de herinnering levend te houden.

Het is dit jaar 75 jaar geleden dat de Slag om de Grebbeberg heeft plaatsgevonden en dat wordt voor Rhenense begrippen groots aangepakt. Verschillende organisaties organiseren anderhalf jaar lang in samenwerking met de gemeente diverse activiteiten zoals rondleidingen, lezingen en muzikale optredens. Inderdaad zijn er ook verschillende activiteiten op zondag en activiteiten waar je inhoudelijk niet achter kunt staan. Maar als christen hoeft je ook niet naar alle activiteiten toe; daar kies je zelf voor. De laatstgehouden

Dodenherdenking viel op zondag. Diverse kerken vervroegden hun avonddienst, zodat ieder in zijn eigen geweten de keuze kon maken om thuis of op het militair ereveld te gedenken. Die gewetensvrijheid is een van de ‘bevochten vrijheden’ die we hebben herkre- gen toen de bezetter was overwonnen. Daar zijn we ons sterk van bewust.”

Hoe worden jongeren hierbij betrokken?

„Op scholen wordt aandacht besteed aan de lokale geschiedenis. Tijdens de jaarlijkse dodenherdenking zijn alle scholen uitgenodigd om mee te lopen in de stoet en een krans te leggen. Ook op andere wijze worden jongeren betrokken. Zo zijn in Rhenen twee jongerenwerkers actief die met Marokkaanse en Rhenense jongeren bezig zijn met oorlogen. Ze willen bijvoorbeeld op bezoek bij een monument in Zeeland dat is opgericht ter herinnering aan de inzet van Marokkaanse soldaten bij de bevrijding van ons land. De inzet van niet-Nederlanders om ons land te bevrijden moeten we niet vergeten.”

Hoe kan de gemeenteraad beleidsmatig invloed hebben op de herinnering van het verleden?

„Rond de Grebbeberg kan de gemeente participeren in projecten zoals 75 jaar Grebbeberg en de promotie van de Grebbelinie. Verder is er de herdenking. Deze vallen onder het concept ‘Battlefield Tourism’. Rhenen participeert via de Regio FoodValley, een gemeenschappelijke regeling, in een netwerk met gemeentes uit landen als België, Duitsland en Groot Britannië. Hier is juist veel aandacht voor jongeren. De gemeenteraad heeft daarin geen concrete activiteiten, maar kan kaders stellen en faciliteren. Wat de gemeenteraad wel kan doen is duidelijk maken dat wat toen is gebeurd nu zijn invloed heeft op

ons politieke handelen. De toen bevochten vrijheid maakt dat wij nu de vrijheid hebben om politiek te bedrijven op welke grondslag dan ook. We kunnen het hartgrondig oneens zijn met het college, de burgemeester of collega-raadsleden zonder in de gevangenis te belanden. Tijdens de bezetting was er maar één overtuiging toegestaan, het nationaal-socialisme, en andere overtuigingen werden uitgeroeid, zoals de Joden en de Jehova's. De vrijheid om het met elkaar oneens te kunnen zijn, moeten we elkaar blijven voorspiegelen.”

Welke lessen trekt u uit het verleden (persoonlijk en politiek)?

„Zoals ik zojuist zei, is de bevrijding van de Duitse bezetting van essentieel belang geweest voor de vrijheid die we nu hebben. Ik ben blij met de vrijheid van godsdienst, van meningsuiting en van gewetensvrijheid die we nog hebben. De vrijheid van menings-

*De toen bevochten vrijheid
maakt dat wij nu de vrijheid
hebben om politiek te bedrijven
op welke grondslag dan ook.*

uiting is echter vervallen tot een recht op vloeken, op beledigen, op kwetsen en op verdriet doen. De vrijheid van geweten kan in mijn beleving alleen nog als het niet is gebaseerd op je persoonlijke geloofsovertuiging. Vrijheid van geweten mag dan mits het past bij wat de meerderheid vindt. Gezien het verleden kan dit recht nooit zo bedoeld zijn. De les zou moeten zijn: 'Wees weer verdraagzaam'. Het is ook voluit Bijbels om zo met elkaar om te gaan. als christelijke gemeente en persoonlijk met onze niet-christelijke medemens (Romeinen 14).”

Wageningen mag zich sinds 5 mei 1945 ‘Stad der Bevrijding’ noemen omdat in deze stad, onder toezicht van Z.K.H. prins Bernhard, de onderhandelingen over de capitulatie van Duitsland zijn gevoerd. Nog steeds speelt de herdenking van 5 mei een grote rol in deze stad. Burgemeester Van Rumund: ‘We voelen de morele taak om de bevrijding levend te houden.’

R.A. Heijboer, vrijwilliger WI-SGP

„Bevochten vrijheid in Wageningen”

Burgemeester Van Rumund over Bevrijdingsdag en Wageningen

Dit tweede artikel van het tweeluik ‘Bevochten vrijheid’ is een interview met burgemeester G. van Rumund over Wageningen, waar hij sinds 2005 burgemeester is, en over de viering van Bevrijdingsdag op 5 mei. „Waarom het herdenken van de bevochten vrijheid belangrijk is? Omdat de waarde van vrede, vrijheid en veiligheid bijdraagt aan een betere toekomst”, aldus Van Rumund.

Wat betekent het thema ‘Bevochten vrijheid’ voor de stad Wageningen?

„Wageningen is een vestingstad waar door de eeuwen heen veel gevochten is. Maar het thema ‘Bevochten vrijheid’ krijgt vooral gestalte door de ondertekening van Duitslands capitulatie op 5 mei 1945 in Wageningen. Dat was een belangrijke nationale gebeurtenis. Na vijf jaar oorlog kwam door de capitulatie

van Duitsland een einde aan de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Wageningen geeft deze historische gebeurtenis vorm in ‘Stad der Bevrijding’. De Tweede Wereldoorlog heeft vanaf het begin grote impact gehad op de stad. In 1940 vond de verdediging van de vrijheid bij de Grebbelinie plaats. Onze binnenstad is door eigen vuur verwoest.”

„In 1945 vonden er opnieuw beschietingen plaats, ditmaal vanuit de Betuwe door de geallieerden. Wageningen heeft tijdens de oorlog ook de opname van geëvacueerde Scheveningers en Hagenaars in Wageningen op zich genomen. Daarnaast waren ook in

In Wageningen waren ook studenten actief in het verzet. Een aantal van hen heeft het bevolkingsregister uit het gemeentehuis weggehaald waarmee voorkomen werd dat er nog meer Joodse slachtoffers zouden vallen.

Wageningen studenten actief in het verzet. Een aantal studenten heeft het bevolkingsregister uit het gemeentehuis weggehaald waarmee voorkomen werd dat er nog meer Joodse slachtoffers zouden vallen. Ook buiten de context van oorlog heeft Wageningen gepleit voor vrijheid. Wageningen was namelijk een van de gemeentes die fanatiek gepleit heeft voor het generaal pardon voor asielzoekers. Wageningen heeft een asielzoekerscen-

trum en er zijn tal van organisaties die zich actief inzetten om asielzoekers, die uit oorlogsgebieden komen, te ondersteunen.”

Hoe worden burgers in hun dagelijks leven herinnerd aan de bevochten vrijheid?

„Zoals gezegd is Wageningen tijdens de oorlog in puin geschoten. Tijdens de oorlog zijn veel panden in centrum gebouwd in de stijl van de Delftse School. De stijl van deze gebouwen herinnert in het dagelijks leven dus nog aan de bevochten vrijheid. Daarnaast heeft Wageningen een nationaal bevrijdingsmonument en een aantal lokale oorlogsmonumenten. Ook kent Wageningen het Bevrijdingsvuur, wat voor de inwoners een dagelijkse herinnering is aan het thema. Op het 5 meiplein in Wageningen brandt dit vuur permanent. Het Bevrijdingsvuur is hét symbool voor leven in vrede en vrijheid. Vrede en vrijheid zijn geen eeuwigdurende vanzelfsprekendheden; dat bewijst de actualiteit wel. We hoeven de tv maar aan te zetten of de krant open te slaan en we zien dat in veel plekken op de wereld, soms niet eens zo ver bij ons vandaan, vrede en veiligheid helemaal niet zo vanzelfsprekend zijn.”

Hoe kan het verleden levend worden gehouden?

„Het besef dat vrede en vrijheid geen eeuwigdurende vanzelfsprekendheid zijn, zorgt ervoor dat wij het als een morele taak zien om de bevrijding levend te houden door talloze activiteiten voor jeugd en volwassenen te organiseren. We hechten veel waarde aan een waardige herdenking op 4 mei. Op 5 mei viëren we feest en bieden we een podium aan maatschappelijke organisaties om hun doel uit te dragen. Het verleden kan dus levend worden gehouden door activiteiten te organiseren die de Tweede Wereldoorlog en de historie als basis (raison d'être) hebben.”

Welke activiteiten worden ontplooid?

„We herdenken de slachtoffers, bedanken onze bevrijders, vieren de bevrijding en organiseren met basisscholen educatieve activiteiten. Om deze reden heeft de gemeente Wageningen samen met wat andere organisaties een nieuwe organisatie opgericht, Wageningen45, dat zorg draagt voor alle herdenkingen rondom 4 en 5 mei. De dagen 4 en 5 mei zijn voor Wageningen namelijk bijzondere dagen waarbij de herdenking, de estafette van het bevrijdingsvuur, het vrijheidssymposium, het defilé en het bevrijdingsfestival vaste onderdelen zijn die veel bezoekers trekken, ongeveer 100.000.

Het vrijheidssymposium is op 5 mei traditiegetrouw de start. Dat symposium is een nationaal vrijheidsdebat waarin vrede, vrijheid, veiligheid, mensenrechten en democratie vanuit politieke, militaire en maatschappelijke invalshoeken worden benaderd.

Het defilé is in Wageningen een jarenlange traditie dat jong en oud kippenvel bezorgt, waar het publiek hun eer betoont aan de veteranen, de verzetsstrijders en de militaire erfopvolgers uit de Tweede Wereldoorlog. Het defilé werd in 2014 afgenomen door de minister van Defensie, Jeanine Hennis-Plaschaert.”

Hoe worden jongeren bij deze activiteiten betrokken?

„Besef van de waarde van vrede, vrijheid en veiligheid draagt bij aan een betere toekomst. Daarom is het erg belangrijk dat jongeren ook bij de activiteiten betrokken worden. Dit doen wij op verschillende manieren. Monumentenadopties is een van die manieren; bijna alle scholen in Wageningen doen hieraan mee en hebben een monument

geadopteerd. Daarnaast is er een jaarlijks scholenproject rondom het Nationaal Comité Herdenking Capitulaties 1945 Wageningen. Ook zijn er tentoonstellingen, zoals de Democratiefabriek, de Vredesfabriek en de Vredesexpress die bijdragen aan bewustwording van jongeren dat vrijheid niet vanzelfsprekend is.”

Hoe kan de gemeenteraad beleidsmatig invloed hebben op de herinnering van het verleden?

„Afgelopen jaar hebben we een Stadsdialoog georganiseerd over de uitgangspunten van de herdenking en viering van 4 en 5 mei. Hierbij is de raad ook betrokken geweest. Op die ma-

Besef van de waarde van vrede, vrijheid en veiligheid draagt bij aan een betere toekomst.

Daarom is het erg belangrijk dat jongeren ook bij de activiteiten betrokken worden.

nier kon de gemeenteraad beleidsmatig invloed hebben op de herinnering van het verleden.”

Welke lessen trekt u uit het verleden?

„Als burgemeester heb ik de Portefeuille Stad der Bevrijding en daar hecht ik veel waarde aan. Vrijheid is een groot goed. Ook ben ik lid van de organisatie ‘Mayors of peace’. Vanuit mijn positie probeer ik, waar ik kan, invulling te geven aan onze morele plicht om ‘Stad der Bevrijding’ te zijn.”

In een themanummer over vrijheid is het zeker op z'n plaats om na te denken over de grenzen van de vrijheid wat betreft de spanning tussen *big data* en privacy. In hoeverre beperken *big data* onze privacy? Of aan de andere kant, in hoeverre bestaat er de vrijheid om allerlei gegevens op te slaan, te bewaren en te gebruiken?

R.A. Heijboer, vrijwilliger WI-SGP

'Big data' en privacy

'Ik heb toch niets te verbergen?'

In dit artikel reageert Anne Jop de Jong op de stelling 'Big data: ik heb toch niets te verbergen?' Anne Jop de Jong studeert Geographical Information Management and Applications en doet op dit moment onderzoek voor zijn scriptie naar het onderwerp 'big data en privacy'. Hij onderzoekt in vier verschillende lidstaten wanneer geografische gegevens als persoonsgegevens beschouwd worden.

Hierbij gaat het hem met name om de verschillende interpretaties van het begrip 'per-

soonsgegevens' door de EU-lidstaten. Deze verschillende interpretaties hinderen het functioneren van de interne markt. Vanuit zijn expertise op dit gebied reageert Anne Jop de Jong voor *Zicht* op de bovenstaande stelling.

Ontwikkeling van *big data*

„Sinds de jaren zestig is door het gebruik van computers de hoeveelheid gegevens toegenomen. Dit gebruik van data heeft ook geleid tot een toename in belangstelling voor pri-

vacu. Vaak wordt het begin van het recht op privacy in de Verenigde Staten gelegd, bij het artikel uit 1890 van Warren en Brandeis waarin zij het ‘right to be let alone’ omschrijven.¹ Na dit artikel heeft privacy zich ook in Europa verder ontwikkeld. Hier is de Europese conventie voor de rechten van de mens uit 1950 leidend, dat stelt: “Everyone has the right to respect for his private and family life, his home and his correspondence.” Met dit artikel uit de conventie is privacy in Europa een fundamenteel recht.²”

Persoonsgegevens

„Tegenwoordig gaat het bij privacy steeds meer om de bescherming van persoonsgegevens. Het betreft een controlemodel waarbij een persoon zelf bepaalt wat hij of zij deelt. Op deze manier is de autonomie van de persoon beschermd, wat informatiele privacy wordt genoemd. De laatste jaren is er meer en meer aandacht gekomen voor een specifiek aspect van privacy, namelijk de bescherming van persoonsgegevens.³ In Richtlijn 95/46/EC van de Europese Commissie worden richtlijnen gegeven bij het verwerken van persoonsgegevens. Deze richtlijn is ook omgezet in de Nederlandse Wet bescherming persoonsgegevens, waarin de definitie van een persoonsgegeven is: “elk gegeven betreffende een geïdentificeerde of identificeerbare natuurlijke persoon”.⁴”

Big data

„Onder *big data* wordt verstaan de stroom aan data die het gebruik van computers en database systemen met zich meebrengt, bijvoorbeeld het gebruik van verschillende sensoren, zoals navigatie via GPS-signalen, digitale foto’s en transactiegegevens. Omdat veel sensoren zijn aangesloten op het inter-

net is het mogelijk om allerlei soorten data te genereren, toegang te krijgen tot, te delen en te communiceren. Dit komt neer op 1,7 biljard bytes data per persoon.⁵ Al deze gegevens kunnen worden gezien als de ruwe basis voor veel producten en diensten in de huidige informatiemaatschappij. Door het gebruik van technieken als *datamining*, waarbij verbanden worden gelegd en analyses worden gebruikt om verbanden te zien tussen datastromen, leveren die data nieuwe inzichten op.”

Gebruik van big data

„Er worden veel voordelen verwacht met het gebruik van *big data*. De Europese Unie spiegelt een toename van 100.000 datagerelateerde banen voor; het energieverbruik zal

Er worden veel voordelen verwacht met het gebruik van ‘big data’. De Europese Unie spiegelt een toename van 100.000 datagerelateerde banen voor.

met tien procent omlaag gaan, de resultaten in de gezondheidszorg verbeteren en het industriële machinepark wordt effectiever.⁶ Een voorbeeld in de gezondheidszorg is Google flu trends. Door middel van het analyseren van zoekresultaten en door verbanden te leggen, is het Google gelukt uitbraken van de griep te lokaliseren. Een ander voorbeeld is *smart grid*, waarbij het oude elektriciteitsnetwerk wordt vervangen door een netwerk waarbij elektriciteit en informatie

worden vermengd, bijvoorbeeld door het gebruik van slimme meters. Door deze methode krijgen energiebedrijven en consumenten meer inzicht in het verbruik. Dat kan weer leiden tot een lager energieverbruik.⁷”

Privacy

„Toch zijn er ook kanttekeningen te plaatsen bij de genoemde voordelen van het gebruik en verwerking van big data. De daadwerkelijke winst en voordelen van big data moeten zich nog bewijzen. Daarnaast leidt het gebruik van grote en meerdere databestanden tot vragen over privacy. Het is gemakkelijk om een beeld van iemand te schetsen, zelfs als gegevens geanonimiseerd worden.⁸”

Slimme meters

„Het gebruik van slimme meters en de invoering daarvan heeft in Nederland tot veel kritiek geleid. Het College Bescherming Persoonsgegevens heeft een negatief advies uitgebracht over de wet tot invoering van die slimme meters, omdat het hierbij gaat om de verwerking van persoonsgegevens, waarvoor de consument expliciet toestemming moet

geven.⁹ Dit is een belangrijk punt bij de verwerking van big data.¹⁰ Daarnaast zijn slimme meters ook te kraken. Dit zorgt ervoor dat veel data op straat kunnen komen te liggen, waardoor het risico op inbraak ook weer toeneemt. Ook het energienet kan doelwit worden van terrorisme.⁶”

De afweging

„De afweging tussen het beschermen van privacy aan ene kant en het volledige potentieel van big data benutten aan de andere kant is een moeilijke. Door een sterkere nadruk te leggen op privacy en bescherming van persoonsgegevens kunnen innovaties worden gehinderd.

Daarnaast leidt het gebruik tot nieuwe vraagstukken over de kwetsbaarheid voor terrorisme en de veiligheid van burgers. Ook ethische kwesties dringen zich op. Zo is de vraag of de overheid alles maar moet kunnen weten.

De huidige richtlijnen en vooral het toestemmingsvereiste zijn in ieder geval belangrijke randvoorwaarden voor een goede verwerking en gebruik van big data.”

Noten

1. S.D. Warren and L.D. Brandeis, 'The Right to Privacy', *Harvard Law Review* 1890-4, pp. 193-220.
2. Council of Europe (1951), *European Convention of Human Rights*.
3. OTB, *Open data and beyond. Exploring existing open data projects to prepare a successful open data strategy*, (Delft 2012).
4. Artikel 1a van de Wet van 6 juli 2000, houdende regels inzake de bescherming van persoonsgegevens (Wet bescherming persoonsgegevens).
5. Europese Commissie, 'Europese Commissie en datasector geven startschot voor 'big data'-partnerschap ter waarde van 2,5 miljard euro' (persbericht van 13 oktober 2014).
6. Idem.
O. Tene and J. Polonetsky, 'Privacy in the Age of Big Data. A Time for Big Decisions', *Stanford Law Review* 2012-63, p. 64 e.v.
7. Article 29 Data Protection Working Party (2014); Statement on Statement of the WP29 on the impact of the development of big data on the protection of individuals with regard to the processing of their personal data in the EU.
8. Idem.
9. CBP, 'Advies CBP leidt tot aanpassing conceptbesluit slimme energiemeters', persbericht van 14 december 2010.
10. T. van der Zee, 'Wij konden tot nu toe alle slimme meters kraken', persbericht van 7 oktober 2011.

Hoe kan een organisatie haar identiteit behouden zonder de uitdagingen van deze tijd uit het oog te verliezen? Dat is de voortdurende spanning tussen vreemdelingschap en participatie, waar niet alleen de reformatorische onderwijsinstelling de Driestar mee te maken heeft maar ook evangelische organisaties en de refozuil. Een aantal recente studies confronteren ons met dezelfde uitdaging.

Dr. K. van der Zwaag, redactievoorzitter

De zuil tussen vreemdelingschap en participatie

Het is inmiddels een gevleugelde uitdrukking van de Amsterdamse predikant ds. J.C. Sikkel uit 1916: “‘Gereformeerd’ gebleven, maar principieel verloren.” Hij wijst op de geëmancipeerde, vaak jonge gereformeerden, die thuis waren geraakt in hogere studies, “knap geworden en praktisch”, maar helaas principieel verloren. Als een kaartenhuis was de eens zo fiere gereformeerde zuil in elkaar gestort, zo worden deze woorden vaak geïnterpreteerd. Dr. John Exalto zegt in zijn

(tweede) boek over de Driestar dat opinieleiders als W. Aalders, J. van der Graaf en B.J. Spruyt deze observaties van Sikkel abusievelijk hebben geïnterpreteerd in het kader van een ‘vervalthese’. Volgens Exalto ging het Sikkel echter om de leiderschapscrisis in de Antirevolutionaire Partij en kritiek op het autocratische gedrag van Kuiper. Sikkel bepleitte daarbij een nieuwe religieuze positiebepaling van de zogeheten gereformeerde beginselen. Deze beginselen waren principes

die ontleend zijn aan de belijdenis, maar die daar niet in stonden. De gereformeerde be-ginselen dienden opgespoord worden en moesten antwoord geven op vragen die in de zestiende eeuw nog niet gesteld werden. Dan maakt Exalto een interessante observering die het niet mogelijk maakt om de woorden van Sikkelaars direct op bevindelijken toe te passen. Bij de neogereformeerden liepen namelijk de theologen voorop, terwijl zij bij de

Het gebeurde regelmatig dat personen en gemeenten – en zelfs generale synodes – aan de bel trokken en kritiek uitten op het bestuur of bepaalde leraren.

bevindelijken juist de remmende factor waren. De aanduiding ‘liepen voorop’ is een (impliciete) verwijzing naar een gelijknamig boek van de gereformeerde predikant ds. A.M. Lindeboom waarin hij de Schriftkritiek en andere liberale opvattingen van theologen in de (toenmalige) Gereformeerde Kerken aan de kaak stelde. De Gereformeerde Kerken fungeerden als een waarschuwend voorbeeld van een hellend vlak. De gemeenteleden werden door hun progressieve voorgangers misleid, zo was de les.

Teruggefloten

Bij de Driestar, het bekende reformatorische bolwerk voor de opleiding tot onderwijzer(es), was het omgekeerde het geval. Het tweede deel van het werk van historicus John Exalto (e.a.) over de periode van 1944 tot 2014 bevat het relaas van een instelling die ener-

zijds haar vensters wilde openen naar de wereld, maar anderzijds vaak teruggefloten werd door een behoudende achterban, die theologisch vooral gestempeld was door de (Oud) Gereformeerde Gemeenten (in Nederland). De Driestar, die vanaf de jaren zeventig bewust breder wilde zijn dan de kerngroep bevindelijk gereformeerden, werd volgens A.A. van der Schans, zo schrijft hij in de bundel, voortdurend geconfronteerd met de vraag: hoe houden we de rechterflank bij de school? Het gebeurde regelmatig dat personen en gemeenten – en zelfs generale synodes – aan de bel trokken en kritiek uitten op het bestuur of bepaalde leraren. De Driestar had haar wortels in de Gereformeerde Gemeenten, die uit waren op het bewaren van hun eigen (theologische) identiteit, maar de school wilde ook bewust een platform voor interkerkelijke ontmoeting zijn. Prominenten als L.N. Rottier en I.A. Kole continueerden een principiële interkerkelijkheid, die uiteindelijk doorzette. De Driestar was niet alleen een opleiding tot onderwijzer, maar er leefde zowel bij ds. G.H. Kersten als bij zijn schoonzoon en Driestar-docent mr. L.J.M. Hage de gedachte van een eigen gereformeerde universiteit, vanwege de gedachte dat academisch gevormden van belang waren voor kerk, school en politiek. De Driestar heeft volgens Exalto tot aan de jaren tachtig gefungeerd als ‘universiteitje van de SGP’: er werd kader opgeleid dat de Driestar als springplank voor de universiteit gebruikte. In de jaren tachtig was deze rol uitgespeeld en opende zich voor iedereen in de eigen gezindte de toegang tot de universiteit.

Spanning

Vooraf in de bijdrage van Van der Schans blijkt de spanning tussen enerzijds een on-

derwijsinstelling die relevant wilde zijn voor deze tijd en onderwijskundig met zijn tijd wilde meegaan en anderzijds rekening moest houden met ‘gevoeligheden’ in de achterban. Vandaar dat er regelmatig theologische discussies werden gevoerd, niet over hoe de kerk relevant is voor de huidige cultuur, maar over verbond, doop en verkiezing, kwesties als de handhaving van de Statenvertaling. Er was voortdurende vrees voor een te optimistisch mensbeeld zoals bij ‘neo-gereformeerden’, waar de wedergeboorte en doodsstaat niet meer functioneerden en mensen zo ‘gemakkelijk’ geloofden. De Driestar speelde een duidelijke rol in de totstandkoming van de reformatorische zuil in de jaren zeventig en tachtig. In die tijd kregen de bevindelijken de naam reformatorischen, zich afgrenzend tegen de orthodoxe niet-bevindelijken en neocalvinisten. Een groot aantal reformatorische middelbare scholen werd in die tijd opgericht; de reformatorischen timmerden steeds meer aan de weg.

Maar hoe stond het met de wervingskracht naar buiten? Binnen en buiten de Driestar ontstonden er spanningen tussen bevindelijke reformatorischen enerzijds en hervormd-gereformeerden anderzijds die weinig hadden met het verzuilingsdenken en veel meer georiënteerd waren op het brede protestants-christelijke onderwijs (al kende de Gereformeerde Bond ook een kuyperiaanse, bevindelijk-piëtistische en verbondsmatige richting). Emancipatie is volgens Exalto de bewustwording van de eigen subjectiviteit, het opeisen van een rechtmatige plaats door een groep. “Het doel van dit nieuwe zelfbewustzijn is géén aanpassing aan de meerderheidscultuur, maar eenvoudigweg het verwerven van een eigenstandige, legitieme plaats.” Zo profileerde zich de Driestar als een succes-

volle instelling die een geziene plaats kreeg in de Nederlandse samenleving en zich nu zelfs internationaal aan het oriënteren is. Wie had dat van het ‘schooltje’ in Krabbendijke kunnen denken!

De Driestar slaagde erin om zich duidelijk op de kaart te zetten in de wereld van het christelijk onderwijs. Men zou kunnen zeggen dat het emancipatieproces voltooid is. Geen te loorgang van de identiteit, maar integendeel

De Driestar speelde een duidelijke rol in de totstandkoming van de reformatorische zuil in de jaren zeventig en tachtig.

nadrukkelijker geformuleerd, zo concludeert Van der Schans, ook wat het onderwijs betreft. Maar wel met een open vizier. Volgens (destijds) docent Wim Polinder zou de godsdienstige identiteitsontwikkeling zelfs gestimuleerd kunnen worden door confrontaties met andersdenkenden.

Dr. Fred van Lieburg stelt in zijn nawoord dat de Driestar bij haar 70-jarig bestaan staat voor een “intrigerende paradox van traditionalisme en presentisme”. Hij wijst in zijn nabeschouwing erop dat de ‘K-mannen’ van Kuyper, Kersten en Kuijt – een term van Exalto – voor huidige refo-jongeren onbekend zijn. “K-kinderen zijn het niet meer. Ze hebben geen idee wat voor reuzen Kuyper, Kersten en Kuijt geweest mogen zijn. Namen als Kole, Kalkman en Kruidenier zijn voor hen slechts dwergen in een domein waar de een van Calvinj, de ander van Da Costa, doch nie-

mand van Christus is.” Scherpe constatering van de laatste passage! De ‘reformatorisering’ op kerkelijk gebied riep volgens hem een reactie van ‘evangelicalisering’ op. “Als refo’s internationaal gaan, zal het niet gemakkelijk zijn hun ‘reformatorische’ verleden in de ‘wereldwijde christelijke gemeenschap’ uit te leggen”, stelt Van Lieburg. Uiteindelijk bleek dat een negatieve houding geen bevruchtende werking had inzake de presentatie van de christelijke boodschap in de moderne samenleving. Wie zegt wat het niet is, kan daar niet mee leven, laat staan er troost uit halen. Of het moet zijn de houding van dualisme: orthodox in de leer van de zeventiende eeuw, maar hypermodern in het gebruik van de media, de computer en de technische verworvenheden. Met dat dualisme nam een groep geen genoegen die vervolgens de aandacht vraagt: de radicale protestanten.

Ze hebben geen idee wat voor reuzen Kuyper, Kersten en Kuijt geweest mogen zijn. Namen als Kole, Kalkman en Kruidenier zijn voor hen slechts dwergen in een domein waar de een van Calvijn, de ander van Da Costa, doch niemand van Christus is.

Radicale protestanten

In de jaren zeventig keerden zogeheten radicale protestanten in Nederland zich tegen de seculiere tijdgeest, het liberalisme in de kerken en de verloedering van moraal en samen-

leving. Ze waren antithetisch ingesteld en bepleitten een radicale levenshouding in kerk en samenleving. Geen compromis, maar duidelijkheid en soms een agressieve houding. Remco van Mulligen behandelt in zijn proefschrift de Evangelische Omroep (EO), de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) en de Evangelische Hogeschool (EH). We laten de afzonderlijke geschiedenis van deze organisaties – hoe interessant ook – voor wat ze zijn en richten ons op enkele algemene ontwikkelingen. De aanduiding ‘radicale protestanten’ is een goed gekozen benaming waarin iets doorklinkt van de radicale reformatie, de tegenhanger van de Reformatie in de zestiende eeuw. Ook praktisch is het een werkbaar begrip, want de meeste evangelischen waren volgens Van Mulligen hervormd of gereformeerd. De term calvinistisch is te smal, die van reformatorisch is de afgelopen decennia synoniem geworden voor de bevindelijke gereformeerden. De term radicale protestanten geeft goed haar mentaliteit weer: de behoefte terug te gaan naar de essentie van het christelijk geloof. Radicale protestanten willen expliciet zijn in het belijden van hun geloof, zijn naar buiten gericht, activistisch en op een eigen manier staan in de traditie van de Reformatie.

Maar hoe verging het hen? Van Mulligen schetst het proces van antwoord op de tijdgeest in twee hoofddelen: revolutie en reformatie. De revolutie betreft de periode waarin de organisaties zich antithetisch opstelden. Er was een spanning tussen “evangelische vooruitstrevendheid en reformatorisch traditionalisme”. In de jaren ‘80 veranderde het klimaat. De polarisatie verdween uit de maatschappij en de tolerantie ten aanzien van traditionele vormen van religie nam enigszins toe. Radicale protestanten gingen met de

trend mee en werden minder polemisch. Er trad een periode in van hervorming en heroriëntatie. De belangrijkste ontwikkeling in de jaren tachtig was het verdwijnen van het fundamentalisme en sektarisme. Bij zowel de EO als de RPF werd dit vervangen door een zakelijke, orthodoxe stijl.

Bij deze radicale protestanten zien we iets terug van de doperse beweging uit de zestiende eeuw. Deze beweging bestond uit aanhangers van de Reformatie, maar hun kritiekpunt op de hervormers was dat zij zich weer verzwagerden aan macht en daarmee hun oorspronkelijke elan verloren. De EO en de RPF ontstonden ook uit een tegenbeweging die vanaf de jaren vijftig steeds meer verontrust raakte over veranderingen in kerk en maatschappij. Het was een strijd voor het onvervalste, Bijbelse geloof, geen geschipper met principes. De kerk moest een contrasterende gemeenschap zijn, duidelijk herkenbaar. Opvallend was dat radicale evangelisten uit Amerika, zoals Billy Graham en Tommy Lee Osborn, in Nederland het voortouw namen. “Graham en Osborn verkondigden een radicaal-protestantse boodschap, sterk op Christus gericht en veel frisser en spannender dan de hervormde en gereformeerde tradities.”

De organisaties gingen veranderen toen zij groter werden, een positie in de samenleving verwierven en te maken kregen met de eisen van politiek en overheid. Kon men nog dezelfde zijn als men deel uit ging maken van de gevestigde autoriteiten? Het was een vraag die ook aan De Driestar gesteld kon worden. Zo misten verontrusten bij de EO verkondigende programma's en zagen tot hun leedwezen te veel openheid naar de wereld. Veel programma's konden volgens hen ook door elke omroep uitgezonden worden. De stellige overtuigingen bij de EO ten aanzien van ho-

De term ‘radicale protestanten’ geeft goed de mentaliteit weer: de behoefte terug te gaan naar de essentie van het christelijk geloof.

moseksualiteit werden genuanceerd, evenals de positie ten opzichte van het Schriftgezag. Dergelijke kritiek trof ook de EH, die volgens critici haar verleden verkwanselede door afstand te nemen van het creationisme. Bij de ChristenUnie werd de visie op de ‘wereld’, de postmoderne en seculiere maatschappij, minder vijandig. Men zong op partijcongressen niet meer alleen psalmen maar ook opwekkingsliederen.

Van Mulligen concludeert in zijn onderzoek dat de onderzochte organisaties niet tegen de stroom van de moderniteit in zwommen, zoals zij vaak beweren, maar dat ze juist volop modern werden en als gevolg daarvan ook steeds meer opgingen in de brede stroom. In de jaren zestig en zeventig benadrukten zij het niet *van* de wereld, maar wel *in* de wereld zijn. De uitkomst is echter dat ze het beide waren. Ja, deze groepen waren eigenlijk vanaf het begin modern en eigentijds. Van Mulligen spreekt van een ‘problematische professionalisering’. De drie onderzochte organisaties waren creatieve, eigenzinnige organisaties die alle drie na een snelle groei in een crisis geraakten. Na die jaren kwam bij deze organisaties een nieuwe periode van creativiteit en groei, dit keer gecombineerd met interne modernisering en inhoudelijke heroriëntatie. Maar toen ontstonden er nieuwe verontrusten die juist de koers van de beginjaren wilden behouden.

Geen achteruitgangsgeloof

De klacht dat de tijden slecht zijn, is een eeuwenoude klacht die teruggaat op Augustinus, die als antwoord daarop echter zegt: “de tijden, dat zijn wij”. Van der Schans hekelt in zijn bijdrage in de Driestar-bundel het zogenaamde achteruitgangsgeloof: de overtuiging dat de vorige tijden beter zijn geweest. We zien dat echter terug in de publicatie van dr. C.S.L. Janse over de refozuil. Hij denkt als het ware met heimwee terug aan de oude reformatorische organisaties waarin er meer eenheid was en een krachtig geluid gegeven kon worden naar buiten. In de huidige gezindte, zo constateert hij, is de leiding van allerlei zuilorganisaties in handen gekomen van mensen die weinig affiniteit hebben met de oorspronkelijke levensbeschouwelijke uitgangspunten. De innerlijke erosie, minder behoefte aan organisaties van eigen signa-

biedt bescherming tegen de tijdgeest, waartegen de mens, vanwege zijn zondige aard, immers niet tegenop is gewassen. Een merkwaardige redenering is zijn vergelijking van de twee perioden, de Reformatie en de moderne tijd. In de Reformatie lag een offensieve strategie voor de hand omdat mensen een brede belangstelling hadden voor het Evangelie. In de moderne tijd met haar diep ingrijpende secularisatie en vergaand religieus relativisme is de meer defensieve strategie van de verzuiling de meest aangewezen weg. Hij verwacht het zeker niet van individuele gelovigen die – zijns inziens te optimistisch – een zoutend zout willen zijn buiten de zuilen. Zij kunnen dat niet aan en zullen gauw afdwalen, zo is het refrein van zijn betoog. Janse motiveert het isolement van bevindelijken ook om theologische redenen. Hij stelt dat de ‘bevindelijke’ overtuiging dat niet alle gemeenteleden het ware geloof hebben, een extra motief is om hen niet te laten participeren in allerlei verbanden en activiteiten buiten de eigen kring. Het feit dat niet alle leden van reformatorische zuilorganisaties ware gelovigen zijn, behoort zelfs tot de ‘identiteit’ van de bevindelijke gereformeerden. Reformatorischen kunnen wel op een verantwoorde manier participeren op een terrein dat betrekkelijk ver van de levensbeschouwelijke kern verwijderd is, zoals op het terrein van de waterbeheersing en dierenbescherming, zo noemt hij als voorbeelden. Hij heeft weinig vertrouwen in reformatorischen die in brede organisaties participeren omdat ze alleen al om getalsmatige redenen toch weinig kunnen bereiken en zelfs in de praktijk gemakkelijk afglijden van hun oorspronkelijke principes. Janse kritiseert in dit verband het weggroeien van de Driestar van ‘de oorspronkelijke, bevindelijk gerefor-

Van Mulligen concludeert dat de door hem onderzochte organisaties niet tegen de stroom van de moderniteit in zwommen, zoals zij vaak beweren, maar dat ze juist volop modern werden.

tuur, toenemende samenwerking met andersdenkenden en de uitwendige druk van buiten (overheid, samenleving) completeren de teloorgang van de refozuil.

Janse heeft veel vertrouwen in de bewarende en beschermende kracht van de zuil. Zeker geen verlegenheidsoplossing, stelt hij. Zij

meerde identiteit'. Voor Janse is heterogeniteit vooral bedreiging, zeker geen uitdaging en nieuwe kansen.

In bevindelijke kring wordt doorgaans gesproken van de 'oude waarheid' en de waarschuwing om de 'oude palen' niet te verzetten. Ook in evangelische kringen kwamen dezelfde geluiden naar voren: de EO, de EH en de RPF hadden zich verwijderd van de geest van de oprichters. "Het was niet meer zoals het was", zo klonk vaak het verwijt en de mensen gingen zich opnieuw organiseren om de oorspronkelijke organisatie voort te zetten. Zo kwam de term verontrusting op. Het is een term die door links en rechts gebezigd werd, in welk verband ook: kerk, zorg, samenleving of politiek. Er werd een kloof gevoeld tussen de huidige zuilorganisatie en de oorspronkelijke instelling. Verontrusten moeten serieus genomen worden als ze gemotiveerd worden door werkelijk gemeende overtuigingen (dus los van oneigenlijke bijbedoelingen). De kerkgeschiedenis laat niet alleen zien dat het oorspronkelijke vuur vaak werd gedoofd en mensen weggroeiden van de beginidealen, maar ook dat dwalingen en ketterijen ontstonden. Het oude is echter niet goed omdat het oud is. Alleen het Woord blijft nieuw, levend en actueel voor welke omstandigheden ook. Jezus Christus is heden en gisteren Dezelfde en tot in de eeuwigheid (Hebr. 13:8). Daarom moet elke verandering getoetst worden aan dit Woord en niet aan een bepaalde traditie, hoe waardevol die op zichzelf ook is. Verder is het een onmiskenbare levenswijsheid dat men moet veranderen om zichzelf te blijven. De tijden veranderen en daarmee de mensen ook. Het gaat niet om de vraag *of* maar *hoe* we veranderen, en of dat in overeenstemming is met de norm van het Woord van God is (al blijft de vertaling ervan

naar de huidige tijd altijd mensenwerk) en of dat wij geïnfecteerd zijn door de tijdgeest en innerlijk leeg en stuurloos zijn geworden.

Slijtage

Van der Graaf merkt in zijn recente terugblik op kerk, politiek en maatschappij – 'een kantelende tijd' – dat al spoedig na de herzuiling in reformatorische en evangelische kring zich de eerste tekenen van slijtage gingen vertonen. De les die we volgens hem moeten leren is dat zuilvorming geen garantie biedt voor de toekomst. Dan volgen behartigenswaardige opmerkingen: "Meer en meer zullen christenen vanuit hun innerlijke motivatie moeten participeren in het publieke domein zonder begrip of erkenning te ontmoeten. Het zou kunnen zijn dat de huidige zuilen tot de grond toe worden afgebroken, door innerlijke erosie of door

De term verontrusting kwam op, een term die links en rechts bezigden als er een kloof gevoeld werd tussen de huidige zuilorganisatie en de oorspronkelijke instelling.

tegenwerking van buitenaf. Maar daarmee zou de ware aard van het christen-zijn, als kleine kudde in een vijandige wereld, wel eens te meer tot zijn recht kunnen komen." De zuilen hebben volgens hem ongetwijfeld zegen gebracht, maar het blijkt allemaal tijdelijk te zijn. "En meestal zien we op het terrein van de zuilen geen revivals optreden. Die

zijn, door Gods genade, wel aan de kerk gegeven.” De kerk is immers meer dan een maatschappelijke zuil. Zij is een geestelijke beweging, een levenskrachtige stroom in de geschiedenis. Van der Graaf constateert dat de diepe secularisatie ons op elkaar werpt. Wat we volgens hem nog van harte moeten leren, is het aanvaarden van een legitieme verscheidenheid, mits binnen het belijden van het gezag van het Woord. “Maar altijd weer blijkt dat, terwijl het gezag van dit Woord ondubbelzinnig wordt beleden, verschillen aan de dag treden die te maken hebben met ieders eigen traditie of eigen leesbril.”

Van der Schans hekelt het ‘achteruitgangsgeloof’: de overtuiging dat de vorige tijden beter zijn geweest.

Mediapaniek

De discussie over de refozuil speelt elke keer weer op omdat de gereformeerde gezindte tegen het feit aanloopt (of achteraan loopt?) dat de secularisatie de eigen kring veel meer heeft ingepakt dan men lief is. Dat daar de digitale revolutie medeverantwoordelijk is, is een terechte constatering. Juist op het punt van de moderne (sociale) media en het kijken van films en televisieprogramma’s blijkt dat de bevindelijke gereformeerden in de biblebelt niet afwijken van het doorsneepatroon van de Nederlandse samenleving, zo is te lezen in het onlangs verschenen boek *Biblebelt online. Bevindelijk gereformeerden en nieuwe media* (onder redactie van Anneke Pons). Er is volgens scribent Johan Roeland zelfs sprake van

Van der Graaf: ‘Meer en meer zullen christenen vanuit hun innerlijke motivatie moeten participeren in het publieke domein zonder begrip of erkenning te ontmoeten.’

‘mediapaniek’ in de biblebelt. Er wordt vooral gesproken over de gevaren – tot in het demonische toe – maar nauwelijks over de kansen, ook voor kerk en religie. Al in 1997 gooide J. Blaauwendraad de knuppel in het hoenderhok door te waarschuwen tegen wetticisme en te stellen dat alleen een levend geloof onze kinderen kan beschermen. “Als ze dát hebben, laat ze dan maar rustig computeren en internetten” (*Reformatorsch Dagblad*, 21 april 1997). Dat een dergelijke oproep gevoelig is, bewees het feit dat de VGS de lezing niet wilde publiceren in haar tijdschrift.

De huidige tijd wordt vaak vergeleken met de vroege kerk. Ook toen was de kerk een minderheid in een voor haar vijandige cultuur. Men zou ook het beeld van de communistische samenleving kunnen nemen. Ook daar groeiden kinderen op in een atheïstische omgeving en dito scholen. Maar nergens bloeide de kerk zo sterk als daar. Niet omdat men eigen organisaties had, die waren zelfs verboden en ondenkbaar. Maar omdat men innerlijk houvast had. Juist die innerlijkheid is weer nodig omdat we nu leven in een tijd waarin instituten en organisaties afbrokkelen, mede door de globalisering en netwerksamenleving. Een organisatie of zuil is in religieuze zin iets abstracts en uiterlijks en kan daarom geen bescherming bieden, reëel

is alleen een hart dat existentieel geworteld in zijn Schepper en Verlosser.

In een eerder artikel over de verzuiling (in het themanummer van *Zicht* over Verzuilen en verzilten, 2012-3) heb ik betoogd dat de gereformeerde gezindte juist vanwege het gebrek aan gewortelde innerlijkheid weerloos is gebleken voor de verleiding van de moderne cultuur noch in staat is om positief naar buiten te verwoorden wat ze nu werkelijk gelooft. Bij het ontbreken ervan wordt het antwoord krampachtig gezocht in hernieuwde regelgeving, het weer opbouwen en pleisteren van de muren van de ingestorte zuil. Dat het echter

Het is een onmiskenbare levenswijsheid dat men moet veranderen om zichzelf te blijven. De tijden veranderen en daarmee de mensen ook.

in de praktijk misgaat, zal elke reformato-
rische opinieleider eerlijk moeten bekennen. Daarom moet mijns inziens het net aan de andere zijde van het schip gegooid worden voordat het definitief te laat is. De huidige afbrokkeling van de refozuil biedt daarom kansen voor de toekomst als zij een schifting tussen ware en nominale christenen teweegbrengt. De refozuil zal alleen kunnen overleven als ze onder het Vuur van de Geest genomen wordt. Daar zal ook Janse het van harte mee eens zijn. Maar die Geest kunnen dezelfde reformato-
rischen ook bedroeven en tegenstaan door hun eigen tradities en instituties. Gelukkig dat de Geest desondanks blijft waaien, door en ondanks mensen.

Naar aanleiding van:
John Exalto (red.),
*Wees een gids! De Drie-
star tussen vreemdeling-
schap en participatie;*
uitgeverij Jongboed,
Heerenveen 2014;
459 blz.; € 22,50.

Remco van Mulligen,
Radicale protestanten.
*Opkomst en ontwikke-
ling van de EO, de EH en
de ChristenUnie en hun
voorlopers (1945-2007);*
uitgeverij Buijten &
Schipperheijn,
Amsterdam 2014;
471 blz.; € 29,50;

Jan van der Graaf,
*Deelgenoot van een kan-
telende tijd. Een persoon-
lijke terugblik;*
uitgeverij De Banier,
Apeldoorn 2015;
360 blz.; € 19,95;

dr. C.S.L. Janse, *De refo-
zuil onder vuur;*
Labarum Academic,
Apeldoorn 2015;
264 blz.; € 16,95.

Waar heeft de vrijheid ons gebracht? Ontwikkelingen in de samenleving tonen een doorgeslagen vrijheid die in conflict komt met menselijke en religieuze waarden. In de geschiedenis doemt het spook van totalitarisme op: de totale ontkenning van vrijheid. In deze rubriek komen thema's aan bod, zoals de gedemoraliseerde 'vrije' samenleving, de doorgesloten tolerantie, de relatie tussen calvinisme en vrijheid en een beschouwing over een rusteloze samenleving.

Dr. K. van der Zwaag, redactievoorzitter

Waar heeft de vrijheid ons gebracht?

Hannah Arendt, *Totalitarisme*; gevolgd door *Het verval van de nationale staat en het einde van de rechten van de mens*; inleiding, vertaling & glossarium, Remi Peeters en Dirk de Schutter; uitgeverij Boom, Amsterdam 2014; 440 blz.; € 32,50.

Het totalitarisme is een van de meest verstikkende systemen die het mensdom ooit heeft meegemaakt, zo stelt de joodse politieke filosoof Hannah Arendt (1906-1975) in dit boek. Zij beschrijft de verschrikkingen van het nazisme en communisme, met als hoofdfiguren Hitler en Stalin. Het totalitarisme is heel wat anders dan tirannie of dictatuur. De totalitaire leider is niet het door machtshonger verteerde individu dat zijn tirannieke en willekeurige wil oplegt aan de onderdanen, maar de 'bespeler' van de massa's. Totalitaire bewegingen eisen van hun

individuele leden een totale, onbeperkte, onvoorwaardelijke loyaliteit. Zoals Hitler ooit tot de SA zei: “Al wat jullie zijn, zijn jullie door mij; al wat ik ben, ben ik alleen door jullie.”

Totalitaire overheersing is niet gericht op beperking van vrijheid, zoals in de dictatuur, maar op vernietiging van de vrijheid, de eliminatie van spontaniteit in het algemeen. Dat is volgens Arendt – die tijdens de Tweede Wereldoorlog er nog net in slaagde om Frankrijk te ontvluchten – het onthutsende van de concentratiekampen, waar het beleid expliciet was om de menselijke persoon te vernederen en te vernietigen. Ze werden vaak geleid door criminelen die met hun martelingen uit puur sadisme mensen degradeerden tot menselijk dier. “De menselijke natuur staat hier op het spel”, zo stelt Arendt.

Arendt plaatst het totalitarisme in het kader van de opkomst van de negentiende-eeuwse klasseloze samenleving en de massamens, gekenmerkt door isolement en gebrek aan normale sociale relaties. “Een massa individuen onderging hetzelfde lot, met een monotone maar abstracte uniformiteit.” Totalitarisme is nauw verbonden met de ontworteling en overbodigheid, die vanaf het begin van de industriële revolutie het fenomeen van de moderne massa heeft opgeroepen. De dwang van de

totale terreur is mogelijk door afstand te doen van de innerlijke vrijheid van de mens, die bestaat in het denken, wat de meest vrije en zuiverste van alle menselijke activiteiten is.

De grote politieke mogelijkheden van ideologieën werden volgens Arendt pas door Hitler en Stalin ontdekt. Ideologie betekent letterlijk: de logica van een idee. Het onderwerp van de ideologie is de geschiedenis, waarop de ‘idee’ wordt toegepast. Ideologieën pretenderen de mysteries van het hele historische proces te kennen op grond van de logica, dat inherent is aan hun ideeën. Het ideologische denken is onafhankelijk van iedere ervaring en kan dus niets nieuws leren.

Een onthullend boek dat niet alleen de concrete gebeurtenissen van nazi-Duitsland en de stalinistische Sovjet Unie beschrijft, maar vooral de ideologische achtergronden van het totalitarisme blootlegt. De lezer beseft bij het lezen ervan de grote waarde van vrijheid en democratie. De geschiedenis is een belangrijke leermeester om dergelijke rampen te voorkomen. Deze klassieker scherpt de oog voor de heilloosheid van een ideologie dat als abstract model de werkelijkheid vernietigt en uiteindelijk doet onttaarden in de destructieve kracht van de massa’s die blindelings hun leider volgen.

Dr. H.A. Hofman, *Buen Camino. Tegenstem in een seculiere samenleving*, uitgave in eigen beheer, Amsterdam 2014, 343 blz.; € 19,90. Te bestellen bij: hofman.henk@gmail.com.

de auteur. Hofman, die zich vaker verdienstelijk heeft gemaakt met studies over de moderne cultuur en de kwalijke effecten van de Verlichting, houdt Nederland een spiegel voor welke desastreuze gevolgen het moderne denken heeft voor gezin, huwelijk en het geloof in God. Hij schrijft uitvoerig over het gelijkheidsdenken, de ongebreidelde tolerantie, de ‘feestcultuur’, het terugdringen van religie uit publieke leven (wat in strijd is met de theocratische roeping van de SGP), de kinderopvang waardoor kinderen niet meer emotioneel opgroeien bij hun moeder en in het gezin. De kracht van het boek is de ongelofelijke hoeveelheid feiten die ont-

De Nederlandse samenleving is doorgeschoten in het koesteren van de verworvenheden van de seculiere samenleving, zoals gelijkheid, emancipatie, abortus, homohuwelijk, euthanasie, zelfontplooiing en het vertrouwen in de wetenschap, zo betoogt

leend zijn aan tal van persdocumenten, waarvan we vaak niet de inhoud weten of waaraan we gemakkelijk en gerust voorbij leven. Al waardeert de auteur mijns inziens inzake de SGP te weinig de positieve inbreng van participatie van vrouwen, dat neemt niet weg dat terecht de vinger gelegd wordt bij de emancipatiezucht in het algemeen die een aanslag is op stabiele relaties tussen man en vrouw. “Het beste wat een samenleving kan overkomen zijn hechte gezinnen met meerdere kinderen waarin toekomstige burgers leren verantwoord te handelen.”

De schrijver stelt terecht vast dat in onze samenleving de randen van de vrijheid zijn opgezocht. Vrijheid betekent dat iemand alles kan doen waar hij maar zin in heeft. Vandaaruit is de massa vergiftigd met ressentiment tegen oude waarden, wat geleid heeft tot de huidige morele desoriëntatie en opvoedingscrisis.

Het boek is een pleidooi om als christenen herkenbaar te zijn en weerbaar te blijven. Een onthutsend boek over de ontaarding van de vrijheid die wetteloos is geworden en tot knechting van mens en samenleving heeft geleid.

Peter van Dam, James Kennedy en Friso Wielenga (red.), *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2014, 456 blz.; € 29,95.

Eeuwenlang is de protestants-christelijke traditie een bepalende factor geweest in de definitie van burgerschap in Nederland. Sinds de tweede helft van de twintigste eeuw is dat de emotionele trouw aan progressieve idealen, zo stelt dit boek over de religie in naoorlogs Nederland, in een periode “voorbij verzuiling en ontzuiling”. Nederland ontwikkelde zich tot een moreel gidsland dat ook internationaal een ethische agenda wilde uitvoeren: vrijheid en gelijke rechten voor vrouwen en homoseksuelen. Vrijheid en tolerantie groeiden volgens Peter van Dam uit tot basisprincipes van het Nederlandse burgerschapsideaal. De jaren zeventig worden vaak aangeduid als het ‘ik-tijdperk’, als een periode van zelfontplooiing en individualisering. Vrijheid betekende ruimte voor je eigen levensstijl. Religieuze loyaliteit en trouw aan een moderne en liberale levensstijl werden twee elkaar uitsluitende grootheden. Voor de nieuwe burger-

waarden, gelijkheid en vrijheid, was geloof een blok aan het been geworden. De groeiende zichtbaarheid van de islam werd de aanjager voor een visie waarin het individuele afscheid van religie een kenmerk van goed burgerschap werd. De kerken en de godsdienst spelen volgens Van Dam nauwelijks nog een rol vanwege de ‘secularistische’ interpretatie van het Nederlands burgerschap.

Volgens Joep de Hart is de maatschappelijke betekenis van de kerken echter niet verdwenen. Ongeveer de helft van de Nederlanders beschouwt de kerken als een belangrijke bron van maatschappelijke inzet. Kerkgangers dragen in hoge mate bij aan het sociaal kapitaal van de samenleving: als vrijwilligers, mantelzorgers en donateurs aan goede doelen.

Sipco Vellenga stelt in zijn bijdrage over rituele slacht en godsdienstvrijheid dat het een misvatting is dat sinds 2001 het secularisme in Nederland hoogtij viert. De opvatting dat religie volledig geweerd moet worden uit het openbare leven wordt dan wel uitgedragen door Paul Cliteur en Hans den Boef, maar is niet overheersend.

Het dominante beeld is volgens hem eerder dat religie slechts een beperkte rol speelt en dient te spelen in de Nederlandse samenleving, zonder dat religie uitsluitend gezien wordt als schadelijk voor mens en samenleving en zonder dat men religie

per se wil verbannen tot de privé sfeer. Het gevolg van deze 'milde vorm van secularisme' is wel dat men sneller dan in het verleden geneigd is om de vrijheid van godsdienst in te perken. Nederland is een progressieve samenleving geworden met de kernwaarden van individuele autonomie, vrijheid en gelijkheid, waarbij het volgens Vellenga de span-

nende vraag wordt hoe de progressieve elite die altijd gevochten heeft voor tolerantie, nu omgaat met religieuze groepen. Een terechte en veront- rustende observatie is – gezien de discussie over ri- tuele slacht – dat de tolerantie afneemt en dat po- litiek en staat hun grip op het religieuze leven van gelovigen proberen te vergroten.

Susan Neiman, *Waarom zou je volwassen worden?*, uitgeverij Ambo/Anthos, Amsterdam 2014; 216 blz.; € 19,99.

Vrijheid en blijheid? Voor de Amerikaanse filosofe Susan Neiman is het kenmerkend voor deze cultuur dat het volwassen worden een fletse afspiegeling is van het avontuurlijke leven dat we onszelf voorstelden toen we jong waren. In dit boek legt ze de nadruk op de plicht tot volwassenheid en op het nemen van verantwoordelijkheid voor je leven. Ze doet dat in gesprek met filosofen, vooral Jean Jacques Rousseau, die de vrijheid van de mens verdedigde tegenover de zogeheten knelende band van de cultuur, die de 'natuur' van de mensen bederft. Neiman formuleert haar opvatting in aansluiting op de Verlichting die volgens Kant een bevrijding van een door jezelf opgelegde on-

mondigheid is. Echte vrijheid is, volgens Neiman, meester zijn over je leven en besluiten nemen om verantwoordelijkheid te nemen voor de gevolgen van je daden. Het is niet doen waar je zelf zin in hebt. Ze geeft diepe waarheden door over het lezen van de klassieken, de negatieve impact van internet en beeldscherm op het gestadig en rustig lezend verwerken van boeken.

Jammer dat ze religieuze gebondenheid afwijst. "Gedrag dat wordt voorgeschreven door het religieuze gezag is in geen opzicht volwassen." Neiman stelt dat de overheid niet in echte volwassenen geïnteresseerd is, maar in kinderen als gewillige onderdanen en consumenten. "Er is moed voor nodig om je teweer te stellen tegen alle krachten die zullen blijven proberen je klein te houden, maar echte volwassenen laten zich niet lang afleiden door brood en spelen. Niet langer verblind door snuisterijen of beschroomd door onervarenheid, durven we te vertrouwen op wat we zien en durven dat ook zeggen."

Liesbeth Hoeven, *Een boek om in te wonen. De verhaalcultuur na Auschwitz*, uitgeverij Verloren, Hilversum 2015; 310 blz.; € 29.

Hoe geven we het belang van vrijheid door? Deze vraag staat centraal zeventig

jaar na de Tweede Wereldoorlog. Nu steeds minder ooggetuigen leven, onderzocht de cultuurwetenschapper Liesbeth Hoeven in dit proefschrift hoe generaties van nu de getuigenisketen kunnen voortzetten en het belang van vrijheid kunnen doorgeven, namelijk via het vertellen van verhalen. Het gedenken van de Tweede Wereldoorlog is belangrijk voor de Nederlandse identiteit. De aanwezigheid van koning Willem-Alexander, koningin Máxima

en premier Rutte bij de zeventigjarige herdenking van de bevrijding van het voormalige vernietigingskamp Auschwitz dit jaar is veelzeggend. Hoeven: "Het herdenken van de slachtoffers wordt tijdens deze dag in verband gebracht met wereldwijde situaties van oorlog en conflict en de gevolgen van discriminatie en uitsluiting. In educatieve programma's en herdenkingsrituelen zijn de verhalen van ooggetuigen belangrijk. Die maken het tragische lot tastbaar van mensen wier vrijheid tot in de kern is geschonden." Maar wat als deze ooggetuigen er straks niet meer zijn? Hoeven ontwikkelde een onderzoeksmodel dat een alternatief biedt voor de huidige strijd tegen de vergetelheid. Hoeven brengt de herinneringscultuur, zowel historisch als actueel, in beeld als een onuitputtelijke bron van verhalen. Zij constateert dat sinds de bevrijding het geloof in de

vooruitgang een belangrijke rol speelde in de manier waarop we de herinnering aan het oorlogsverleden levend houden. Het vooruitgangsgeloof berustte op het ideaal van een maakbare samenleving. In de jaren zestig en zeventig begon dat beeld af te brokkelen en werd Auschwitz het symbool voor een breuk in de Europese geschiedenis die definitief het verschil duidelijk maakte tussen barbaarsheid en beschaving. De schrijfster kiest voor een niet-maakbaar vooruitgangsgeloof waarin niet sprake is van optimisme, maar van hoop. De vrijheidsverwerkelijking is weggelegd voor alle dragers van een cultuur die door middel van de herinnering ervoor waakt dat machtsystemen van ideologische en totalitaire regimes opnieuw kunnen ontstaan. Onze vrijheid is een paradoxaal gegeven dat zich ook tegen ons kan keren.

Bart Jan Spruyt, *Voor religie en vrijheid. Protestantse teksten over rechtstaat, tolerantie en christelijk burgerschap*, uitgeverij Erdee Media Groep, Apeldoorn 2015; 304 blz.; € 24,90.

Een bundel teksten van de conservatieve historicus Bart Jan Spruyt over de constitutionele relatie tussen overheid en burgers. Het zijn bekende teksten, zoals het *Plakkaat van Verlatinge* en de *Blijde inkomste*, teksten van Luther, Calvin en Guido de Brès, beschouwingen van Groen van Prinsterer, A.F. de Savornin Lohman, O. Noordmans, Paul Scholten, A.A. van Ruler en Gerrit Huldijk. De rode draad van deze protestantse teksten is dat de absolute macht van overheid en vorst getemperd wordt door de vrijheden van het volk. Typisch protestants is dat het domein van het geweten en van de persoonlijke vrijheid in principe soeverein is, aldus Spruyt in het voorwoord. Het christendom

vormt geen bedreiging maar staat juist garant voor de rechtsstaat. Protestanten dachten ruim over de vrijheid, maar waren niet benauwd om ook over God als bron van de vrijheid te spreken. Het denken in termen van vrijheid van geweten en religie is geen liberaal, verlicht project, maar juist diep verworteld in de christelijke traditie. Het huidige liberalisme heeft zich volgens de conservatieve historicus van zijn oorspronkelijke christelijke wortels losgezogen. De strijd om de christelijke vrijheid vormt het fundament van de Nederlandse geschiedenis en cultuur, schrijft Spruyt terecht. Het ging erom dat christelijke burgers in de samenleving God vrij konden dienen. Daarbij is ook de tolerantie een gegeven. We komen niet verder dan een voorlopige, provisionele ruimte en vrijheid waarbinnen het christelijk belijden en getuigenis mogelijk is. Tolerantie is echter geen onverschilligheid, maar wortelt ten diepste in het geduld van God met mensen. Helaas worden in deze bundel weer misverstanden over artikel 36 gedebiteerd als zou dat artikel niet passen bij een Republiek waarin meerdere kerken

aanwezig zijn. Artikel 36 spreekt zich echter niet uit over kerken, maar over (valse) godsdiensten. Ook zou artikel 36 niet aan 'de politieke orde' zijn, omdat de vooronderstelling van een gereformeerde staat zich niet had voorgedaan. De vooronderstelling was juist helemaal geen gereformeerde staat, integendeel, De Brès publiceerde de Nederlandse Geloofsbelijdenis in een tijd dat de gereformeerde kerk ('onder het kruis') vervolgd werd. Zijn petitie was gericht aan een rooms-katholieke (!) overheid. Ik begrijp dat er alleszins vragen te stellen zijn bij de realiseerbaarheid van dat geloofsartikel – ook Van Ruler sprak van een theocratie als torso –, maar dat is geen reden om de geloofsspanning met de werkelijkheid niet uit te houden. Wie gelooft, is niet blind, maar ziet de dingen soms scherper.

Opvallend is dat vorig jaar vanuit een ander levensbeschouwelijk perspectief ook de 'geboortepapieren' van Nederland zijn gepubliceerd, een uitgave van Coos Huijsen en Geerten Waling. Deze inleiders staan duidelijk op het standpunt dat deze geboortekerken 'revolutionaire' geschriften zijn die de politieke vrijheid, het streven naar onafhankelijkheid en zelfs het beginsel van de volkssoevereiniteit benadrukken. Zo blijkt dat dezelfde staatsrechtelijke documenten een verschillende waardering kunnen oproepen. Dat neemt niet weg dat Spruyt een sterk punt heeft in zijn vaststelling dat het calvinisme (wellicht meer dan het lutheranisme) een onmiskenbare inspiratiebron voor recht en vrijheid is geweest. Religie is dus niet zo gevaarlijk als de secularisten vandaag ons willen voorspiegelen.

F.M. Dostojevski, *De groot-inquisiteur*; ingeleid en geannoteerd door Willem J. Ouweneel, uitg. Aspect, Soesterberg 2013; 92 blz.; € 17,95.

Het grootste geschenk van Jezus aan de mensheid is de vrijheid, maar mensen kunnen die vrijheid niet aan en onderwerpen zich liever aan een macht boven hen. Dat is de kern van de befaamde legende over de grootinquisiteur in de roman *De Gebroeders Karamazov* van de Russische schrijver Dostojevski. In dit verhaal komt Christus terug naar de aarde omdat hij ziet dat de wereld nog nauwelijks verbeterd is. Hij arriveert in het Spaanse Sevilla van de zeventiende eeuw. Hij preekt daar en wekt een meisje tot leven. Juist op dat moment komt de grootinquisiteur, een 90-jarige kardinaal, langs. Hij ziet onmiddellijk het grote gevaar dat voor hem en de kerk dreigt. Hij gooit Christus in de gevangenis en veroordeelt hem tot de brandstapel.

Er volgt een indringend gesprek tussen de kardinaal en Christus. De kardinaal zegt dat de mens niet in staat is de vrijheid te dragen. Daarom neemt de kerk hem die af en stelt hiertegenover dat het voldoende is om de kerk te gehoorzamen. De grootinquisiteur zegt dat er voor de mens geen onophoudelijker en kwellender zorg is dan, als hij eenmaal vrij geworden is, met de grootst mogelijke spoed op zoek gaat naar iets waarvoor hij zich op de knieën kan werpen. "Er is niets aantrekkelijker, maar ook niets kwellender voor de mens dan zijn gewetensvrijheid." Dostojevski richt zich niet alleen tegen het rooms-katholicisme, maar tegen elke vorm van geïnstitutionaliseerde, en daarmee het ware geloof en de ware vrijheid verstikkende kerk of andere op wereldheerschappij gerichte ideologie. Diens verhaal is een beklemmende profetie geworden van wat in het communistische Rusland werkelijkheid is geworden. Vrijheid is een groot goed, maar het probleem is dat mensen die niet vaak aankunnen of dat de vrijheid door anderen wordt weggenomen. Of dat door de kerk of staat gebeurt, maakt in wezenlijk opzicht niets uit.

Byung-Chul Han, *De vermoeide samenleving. De transparante samenleving. De terugkeer van Eros*; uitg. Van Gennep, Amsterdam 2014; 166 blz.; € 16,90.

Een uitbreiding van twee essays bij de eerder verschenen

publicatie van de Koreaanse-Duitse cultuurfilosoof Byung-Chul Han over de vermoeide samenleving. Hij biedt een briljante analyse van de keerzijden van de zogeheten prestatimaatschappij. De moderne mens heeft een overmaat aan prikkels, informatie en impulsen en weet niet hoe hij daarmee om moet gaan. De totale communicatie en hyperinformatie bedreigen elk menselijk weerstandvermogen. Gevolg is dat de 21ste eeuw in het teken staat van neuro-aandoeningen: depressie, ADHD, borderline en burn-out. Het legt de zenuw van de huidige samenleving bloot, namelijk de 'hyperaandacht' om overal op te reageren, terwijl de culturele prestaties van de mensheid juist de vrucht zijn van een intensieve, contemplatieve aandacht. De bedrijvige prestatiesamenleving is geen vrije samenleving, maar verwekt nieuwe dwang, waarin iedereen zijn werkkamp in zich mee draagt. De schrijver wijdt diepgaande beschouwingen aan

de zogeheten "transparante" samenleving. Er is geen groter 'buzzword' in de samenleving dan dat, samen ingezet met het begrip informatievrijheid. De hyperinformatie en hypercommunicatie getuigt van gebrek aan waarheid. De digitale wind van communicatie en informatie dringt door in alles en iedereen, en maakt alles doorzichtig. Doel is niet morele loutering van het hart, maar maximaal profijt en maximale aandacht. Terwijl het denken vraagt om stilte, manifesteert de klotsende informatiestroom zich als lawaai. Informatie nemen we ter kennis, maar 'kennis' is nog geen inzicht. De schrijver wijdt behartigenswaardige beschouwingen aan de zogeheten pornosamenleving waarin alles, ook het seksuele, als koopwaar wordt uitgestald. Hij staat kritisch tegenover de calculerende hedonistische mens van het neoliberalisme. "Het neoliberalisme met zijn ontremde ego- en prestatie-impulsen is een maatschappelijke ordening waaruit de eros geheel is verdwenen." Het kapitalisme is niet gericht op het *goede* leven; het verabsoluteert het *naakte* leven. Al vult de schrijver zijn pleidooi voor een contemplatieve levenshouding niet in christelijke zin in, zijn beschouwingen over deze op drift geslagen cultuur scherpen het inzicht dat innerlijke vrijheid en waarheid onmisbaar zijn voor het geestelijk fundament van de samenleving.

Han Lörzing, *Jaren van verandering. Nederland tussen 1945 en 2014*; uitgeverij Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2014; 543 blz.; € 19,90.

Op luchtige en anekdotische wijze beschreven, maar met veel deskundigheid, laat de schrijver, landschapsarchitect en stedenbouwkundig onderzoeker zien

hoe de Nederlandse samenleving in zeventig jaar veranderd is in een open samenleving waar vrijheid, individualisme en materiële welvaart de toon aangeven. Nederland heeft radicaal gebroken met zijn christelijk verleden op het punt van huwelijk en gezin, kerkklidmaatschap, de acceptatie van het vrije seksuele verkeer, van homoseksualiteit en homohuwelijk, abortus en euthanasie. De 'pil', de popcultuur, de massasport en de wereld van de televisie zijn belangrijke aanjagers geweest van secularisatie en geestelijk verval. Het is ongekend

als we lezen hoe in 1951 staatssecretaris Jo Cals bij het introduceren van het medium televisie de wens uitspreekt dat “dit nieuwe medium onder Gods onmisbare zegen in belangrijke mate zal bijdragen aan de vertolking van de cultuur in Nederland”. De werkelijkheid heeft anders geleerd. Toch zien we ook weer enkele heilzame correcties. Was enkele decennia geleden het dronken achter stuur zitten (als je tenminste geen ongelukken maakte) niet strafbaar, werd het publiek roken zelfs aangemoedigd en er zelfs pleidooien voor pedofilie gehouden – vanuit de gedachte dat ‘alles toch moet kunnen’ –, dit soort praktijken zijn gelukkig ver-

boden door de wetgever. Inmiddels zien we welke gevolgen de hoog geroemde vrijheid heeft teweeggebracht. Nederland is een land geworden dat nauwelijks nog christelijk geheten mag worden, waar het verbod op godslastering is opgeheven en waar meer dan één miljoen moslims wonen die tussen de 450 en 500 moskeeën bezitten. Veel van het boek roept weemoed op naar een tijd waar rust en harmonie, eenvoudig geluk en overzichtelijkheid de boventoon voerden, al zal niemand terugverlangen naar de economisch moeilijke periode na de Tweede Wereldoorlog. Maar geestelijk en moreel is ons land er niet beter op geworden, ‘dank zij’ de vrijheid.

Mr. dr. Marloes van Noorloos, *Strafbaarstelling van 'belediging van geloof'. Een onderzoek naar mogelijke aanpassing van de uitingsdelicten in het Wetboek van Strafrecht, mede in het licht van internationale verdragsverplichtingen*, Boom juridische uitgevers, Den Haag 2014; 139 blz.; € 30,00.

In december 2013 schafte het parlement op initiatief van Tweede Kamerleden Schouw en De Wit het verbod op godslastering af. Om er zeker van te zijn dat nog steeds voldoende bescherming wordt geboden tegen ‘als ernstig ervaren belediging van burgers door belediging van hun geloof’ via de resterende strafrechtartikelen, heeft de Eerste Kamer in een motie gevraagd om een onderzoek naar de reikwijdte van deze artikelen. Dit boek vormt de weerslag van het juridisch ingestoken onderzoek.

Het boek start met een afbakening van het onderzoek en geeft bij voorbaat al aan dat het geen ant-

woord geeft op de vraag wat het maatschappelijk nut is van strafrechtelijke bescherming tegen belediging van geloof. Ook wordt belediging van geloof in de inleiding vrij kort door de bocht gekwalificeerd als ‘subjectieve gevoeligheden’, een typering die later in het boek geen nadere toelichting krijgt. Deze subjectieve ratio kan door een strafrechter nooit worden beschermd, zo is de stelling van de onderzoekster. Dat wekt bevreemding, aangezien het begrip religie in strikte zin wordt opgevat als zijnde een persoonlijke mening. Deze strikte benadering doet echter geen recht aan de holistische betrekking van geloof op de werkelijkheid en het gegeven dat godsdienst de kern vormt van de identiteit van de gelovige.

Het onderzoek biedt een goed inzicht in de gewijzigde strafrechtelijke visie op belediging van geloof of gelovige. De kern is lange tijd geweest dat kritiek op geloof mogelijk was, zolang dit op zakelijke, neutrale toon geschiedde. Na de Tweede Wereldoorlog is de focus verlegd naar de inhoud: belediging wegens ras en godsdienst of levensovertuiging werd strafbaar, ongeacht de vorm. In de jaren negentig kwam hier belediging wegens geslacht en seksuele gerichtheid bij. Het doel van de strafbaar-

stelling was met name gericht op de bescherming van de openbare orde. Wanneer immers negatieve beeldvorming op basis van bepaalde groepskenmerken worden verspreid, kan dit groepen tegen elkaar opzetten, mogelijk resulterend in geweld. De laatste decennia is echter de bescherming van (groepen) gelovigen tegen belediging steeds minder geworden ten gunste van de bescherming van de vrije meningsuiting, waardoor in de rechtszaal begrippen als belediging en aanzetten tot haat bijzonder restrictief worden geïnterpreteerd. Terwijl Janmaat in de jaren negentig nog werd veroordeeld, bleek Wilders een kleine twintig jaar later niet strafbaar, omdat niet is aangetoond dat het zijn bedoeling was om de gelovigen achter het door hem gewraakte geloof te kwetsen. Context en intentie bepalen momenteel of oneliners strafbaar zijn.

De meerwaarde van het boek is gelegen in een adequaat overzicht van de verdragsverplichtingen, resoluties en jurisprudentie op internationaal ter-

rein wat betreft godslastering en belediging van geloof en gelovigen. Daarnaast wordt vastgesteld dat in het huidige recht geen bescherming (meer) wordt geboden aan belediging van geloof. Daarmee is een duidelijk positief antwoord gegeven op de vraag of het geschrapte verbod op godslastering wel een toegevoegde waarde had ten opzichte van de overige strafrechtartikelen. Dit leidt echter niet tot de conclusie dat aanpassing van de resterende artikelen nodig is om die bescherming alsnog te bieden. Verder laat de onderzoekster de conclusies over aan de politiek. De lacune die door de afschaffing is ontstaan, is in deze tijd van jihadistische aanslagen op religieuze satire weer onmiskenbaar relevant. De notie dat door middel van het strafrecht de openbare orde kan worden gehandhaafd en geweld kan worden tegengegaan, kan mogelijk door het Openbaar Ministerie en de rechter worden herwaardeerd.

CAE

Guido de Brès-Stichting

Wetenschappelijk Instituut SGP

Guido de Brès in actie! Op 1 november 1561 gooit hij 's nachts een pakketje met daarin de Nederlandse Geloofsbelijdenis over de muur van kasteel Doornik. In ons logo ziet u die zwaaiende beweging in de vorm van een G, waarbij de lus het *Ichthus*-visje vormt.

Deze actie van Guido de Brès inspireert en motiveert het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP om 'pakketjes' te sturen in de richting van politiek en samenleving. Onze publicaties zijn eigenlijk steentjes in de Haagse Hofvijver...

Goede, bijbelse principes hebben praktische waarde. Juist in de politiek! Graag willen wij meer mensen daarvan bewustmaken. Met het oog op de toekomst van ons allemaal. Welke tendensen zijn verkeerd en welke ontwikkelingen juichen we toe?

Wilt u ons helpen en steunen bij het maken van nieuwe pakketjes en het blijven gooien van steentjes in de Hofvijver? U kunt bijvoorbeeld Guido-donateur worden of een abonnement nemen op het kwartaaltijdschrift *Zicht*. Neem gerust contact met ons op voor meer informatie!

www.wi.sgp.nl

Guido de Brès-Stichting (WI-SGP)
Dinkel 7, 3068 HB Rotterdam
Telefoon (010) 7200 785
E-mail: wi@sgp.nl

Laisser faire

Ik ga graag op zaterdag naar de Goudse markt. Verse kaas, groenten en stroperige wafels worden daar vrij verhandeld. De prijs wordt ergens bepaald door vraag en aanbod, hoewel ik dat niet direct beïnvloeden kan. Het idee van de vrije markt, dat de overheid geen prijs- en kwaliteitsbepaler is, is zo vanzelfsprekend. Ik kan me niet voorstellen hoe het zou zijn om mijn brood en groenten op te halen bij een communistisch herverdelingsdepot. Een Goudse stroopwafel zal er niet vanaf kunnen, want dat is te luxe en te lekker. Of te ongezond en niet biologisch geproduceerd. Vrijheid kan zomaar verzanden in een wildgroei aan regels en keurmerken.

Nog kwetsbaarder is de vrije markt in arbeid. Het aanbieden van je persoonlijke talenten doe je niet zomaar. 'Personal branding' is tegenwoordig hip en vergroot je kansen op die vrije markt. Jezelf positioneren als de beste werknemer, terwijl je diep van binnen weet dat je altijd kunt falen. Die prestatiedruk is niet bepaald bevrijdend.

Laisser faire betekent letterlijk 'op zijn beloop laten'. In vertrouwen op God laten we de markt op zijn beloop. De onzichtbare hand van Adam Smith is dan geen mechanisme, maar een Ander. Zijn hand stuurt niet alleen de geschiedenis, maar ook de economie. Zelfs het achterkamertjesgekonkel in Brussel om de Eurozone te 'redden'. Op die hand kun je wel vertrouwen.

Mr. C.A. Everse, wetenschappelijk medewerker WI-SGP

u zoekt...

EEN RECLAME-
BUREAU
DAT BEGRIJPT
WAT U
BEDOELT

denk creatief
concept / creatie

u zoekt...

ideeën
vertaald
in

drukwerk

onderscheidend

drukkerij **AMV**

T (0318) 48 40 74
info@drukkerij-amv.nl
www.drukkerij-amv.nl

Thema Vrijheid en zelfstandigheid

Blikopener	<i>Vrijheid en zelfstandigheid</i> 1 Jan Schippers
Bijbelstudie	<i>De ware vrijheid</i> 2 Ds. J.J. van Ekeveld
Interview	<i>„Vrijheid is beter dan welvaart”</i> 6 Jan Schippers interviewt dr. Rutger Claassen
Thema	<i>„Hoe kun je werkelijk vrij en ongebonden zijn?”</i> 15 Tjerk de Reus
Column	<i>Focus: Leren van de geschiedenis?</i> 20 Kees van der Staaij
Interview	<i>„Onze vrijheid is een groot goed, maar ze is ook kwetsbaar”</i> 23 Corry-Anne Everse interviewt luitenant-generaal b.d. drs. A.G.D. van Osch
Thema	<i>Hoe vrij is de vrijheid van meningsuiting?</i> 31 Corry-Anne Everse
SGP-jongeren	<i>Die Weiße Rose: strijd met woorden</i> 37 Ardjan Boersma
Thema	<i>„Men moet op tijd de moed hebben...”</i> 43 Jan Schippers
Worldview	<i>Vrijheid en gezag</i> 51 Jonathan van Tongeren
Politiek klassiek	<i>Ware vrijheid nooit zonder gebondenheid</i> 54 Klaas van der Zwaag
Column	<i>Brandpunt: Vrijheid heeft de ruimte nodig</i> 60 Sytse de Jong
Lokaal vizier	<i>„Hier heerst een sfeer van keiharde strijd, niet van bevrijdingsfeest”</i> 61 Corry-Anne Everse interviewt raadslid Peter de Rooij <i>„Bevochten vrijheid in Wageningen”</i> 66 Ronilla Heijboer interviewt burgemeester Geert van Rumund
Kwartaalstelling	<i>‘Big data’ en privacy</i> 70 Ronilla Heijboer laat Anne Jop de Jong reageren
Bezinning	<i>De zuil tussen vreemdelingschap en participatie</i> 73 Klaas van der Zwaag
Boekenschap	<i>Waar heeft de vrijheid ons gebracht?</i> 82 Klaas van der Zwaag
Column	<i>Perspectief: Laissez faire</i> 92 Corry-Anne Everse